

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ ЖАНЫНДАҒЫ
ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ИНСТИТУТЫ

УЙСИНБАЕВ БЕРІК НАРИМАНҰЛЫ

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуді тергеп-тексеру ерекшеліктері

7М123 – «Құқық қорғау қызметі» білім беру бағдарламасы бойынша
ұлттық қауіпсіздік және әскери іс магистрі дәрежесін алуға арналған жоба
(бейіндік бағыт)

Ғылыми жетекші:
заң пәндері кафедрасының меңгерушісі
А.А. Ешназаров
з.ғ.к., аға әділет кеңесшісі

Қосшы қ, 2025 ж.

ТҮЙІНДЕМЕ

ҚР ҚК 105-бабында көзделген қылмысты тергеу әдістемесін әзірлеуге арналған магистрлік жоба. Қазақстан Республикасының заңнамалық нормаларына, халықаралық тәжірибеге, қылмыстық мінез-құлық пен құқық қолдану практикасының ерекшеліктеріне талдау жасалды. ҚР ҚК 105-бабы бойынша оқиға болған жерді қарау кезінде өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу және прокурордың қатысуы туралы істер бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексерудің заңдылығын прокурорлық қадағалауды жүзеге асыру бойынша ұсынымдар ұсынылды. Тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде оларды уақытша пайдалану үшін қажетті заттар мен құжаттарды сақтау міндеттілігін көздейтін заңнаманы жетілдіру жөніндегі ұсыныстар негізделген.

РЕЗЮМЕ

Магистерский проект, посвящен разработке методики расследования преступления, предусмотренного ст. 105 УК РК. В работе проанализированы законодательные нормы Республики Казахстан, международный опыт, особенности криминального поведения и правоприменительной практики. Предложены рекомендации по осуществлению прокурорского надзора за законностью досудебного расследования по делам о доведении до самоубийства и участию прокурора при осмотре места происшествия по ст. 105 УК РК. Обоснованы предложения по совершенствованию законодательства, предусматривающего обязательности сохранения предметов и документов, которые необходимы для временного их использования при производстве следственных действий.

SUMMARY

A master's project dedicated to the development of a methodology for investigating a crime under Article 105 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. The article analyzes the legislative norms of the Republic of Kazakhstan, international experience, features of criminal behavior and law enforcement practice. Recommendations are proposed on the implementation of prosecutorial supervision over the legality of pre-trial investigation in cases of suicide and the participation of the prosecutor in examining the scene of the incident under Article 105 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. The proposals for improving legislation providing for the mandatory preservation of objects and documents that are necessary for their temporary use during investigative actions are substantiated.

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1. ӨЗІН-ӨЗІ ӨЛТІРУГЕ ДЕЙІН ЖЕТКІЗУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ	
1.1 Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің қылмыстық-құқықтық сипаттамасы.....	9
1.2 Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің криминалистикалық сипаттамасы.....	16
2. ӨЗІН-ӨЗІ ӨЛТІРУГЕ ДЕЙІН ЖЕТКІЗУДІҢ ТЕРГЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	
2.1 Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы істер бойынша жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізу және сот сараптамаларын тағайындау ерекшеліктері.....	25
2.2 Прокурордың өз- өлтіруге дейін жеткізу туралы қылмыстық істерді тергеудегі рөлі.....	32
ҚОРЫТЫНДЫ.....	41
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ.....	44
ҚОСЫМША 1	46
ҚОСЫМША 2	56

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

б.	бөлім
ж.	жыл
ПО	Ішкі Істер органдары
ҚР	Қазақстан Республикасы
ҚР ІМ	Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі
ҚР БП	Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы
ҚР ҚК	Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі
ҚР ҚПК	Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі
СДТБТ	сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімі
т.	тармақ
т.т.	тармақша

КІРІСПЕ

Жүргізілетін зерттеудің өзектілігі. Қазақстан Республикасының Конституциясы мемлекеттің ең жоғары құндылығы адам және оның өмірі деп жариялады (1-бап). Әркімнің өмір сүруге құқығы бар және ешкімнің ерікті түрде адамды өмірден айыруға құқығы жоқ (15-бап) [1].

Қазіргі уақытта суицид қоғамның маңызды мәселелерінің бірі болып табылады және көбінесе оның құрбандары олар өмір сүретін қоғамдық ортаға ұшырайды. Сонымен қатар, суицид жыл сайын бір миллион өлімді құрайтын дүние жүзіндегі өлім-жітімнің жетекші себептерінің бірі болып табылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы оны өлім ниетімен өз өміріне қарсы жасалған агрессия немесе зорлық-зомбылық деп анықтады.

Wisevoter ұйымының деректері бойынша Қазақстан Республикасы әлемде суицид деңгейі жоғары елдерге жатады. 2023 жылғы жағдай бойынша Қазақстан 178 елдің ішінде 19-шы орында (орташа көрсеткіш 100 мың тұрғынға шаққанда 17,6), ал балалар суициді бойынша елдер рейтингінде 50-ші орында [2].

Осылайша, суицид-бұл елдегі басты мәселе, оған көп көңіл бөлу керек.

Конституциялық ережелерді іске асыру үшін Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлігінің 1-тарауында адамға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін, оның ішінде өзін-өзі өлтіргені үшін жеткізгені үшін жауапкершілік белгіленеді.

ҚР ҚК 105-бабына сәйкес адамды өзіне-өзі қол жұмсауға немесе өзіне-өзі қол жұмсауға оқталғанға дейін жеткізу жәбірленушінің адамдық қадір-қасиетін қорқыту, қатыгездікпен қарау немесе жүйелі түрде қорлау жолымен ғана жүзеге асырылуы мүмкін [3].

Өмірді қылмыстық-құқықтық қорғаудың тиімділігін арттыру мақсатында «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне әйелдер құқықтары мен балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2024 жылғы 15 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңымен жауапкершілікті күшейту және «өз-өзіне қол жұмсауға дейін жеткізу» және «өз-өзіне қол жұмсауға жәрдемдесу» белгілерімен толықтыру жолымен өзгерістер енгізілгенін атап өткен жөн» [4].

Сондай-ақ, қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы арызды, хабарламаны немесе баянатты қабылдау және тіркеу, сондай-ақ Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімін жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Бас Прокурорының 19.09.2014 жылғы бұйрығының 35-1-тармағына сәйкес сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталған қылмыстық сипаттағы өлімнің айқын белгілерінсіз мәйітті табу фактісі бойынша себеп анықталғанға дейін егер өзге қылмыстың белгілерін көрсететін мән-жайлар болмаса, «қылмыстың саралануы» деректемесін толтыру кезінде «001» кодтау қойылады [5].

Алайда, тәжірибе көрсеткендей, мемлекет өз-өзіне қол жұмсауды азайту бойынша жүргізіп жатқан жұмыс әрқашан оң нәтиже бермейді. Бұған Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің статистикалық деректері, сондай-ақ соңғы жылдары бұл мәселені кеңінен жариялаған бұқаралық ақпарат құралдарының материалдары дәлел бола алады.

Мәселен, 2020-2024 жылдар аралығында ҚР ҚК 105-бабының белгілері бойынша тіркелген материалдар саны 2379 іс – әрекетті құрады: 2020 жылы – 467, 2021 жылы – 543, 2022 жылы – 403, 2023 жылы – 472, 2024 жылы-494. Бұл ретте ҚР ҚК 105-бабы бойынша тіркелген фактілердің айтарлықтай санына қарамастан, істердің тек 20-25% - ы сотқа жіберіліп, жаза қатысты шығарылатынын атап өткен жөн [6].

Өз-өзіне қол жұмсау туралы қылмыстық істерді саралау бойынша құқық қолдану практикасындағы қиындық оны жасаудың жаңа тәсілдерінің пайда болуымен де байланысты.

Қазіргі уақытта осы санаттағы қылмыстарды тергеу барысында проблемалық мәселелер де туындауда. Осыған байланысты қылмыстық іс жүргізу заңнамасының мазмұнын жетілдіріп, ең тиімді нысандарды табу және оларды қолданысқа енгізу, қажетті жағдайда, қылмыстық процестің ұйымдастырушылық және процедуралық құрылысын оңтайландыру керек.

Отандық және шетелдік ғалымдар мен практиктер атап өткендей, қылмыстық істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізудің қазіргі ұйымдастырушылық және процедуралық жағдайы оның алдына қойылған міндеттерді тиімді шешуге мүмкіндіктерді бермейді, бұл оны жақсарту қажеттілігін көрсетеді. Осылайша, отандық қылмыстық процесте жасалған қылмыстың ерекшелігі мен қоғамдық маңыздылығына сәйкес сотқа дейінгі тергеудің ең ұтымды және оңтайлы түрін іздеу және таңдау қазіргі заманғы маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуді тергеп-тексерудегі заңнамаларды қолдану барысында тәжірибе көрсеткендей, сотқа дейінгі тергеу процедураларының егжей-тегжейлері, заңдарды жүйелендіріп қалыптастыруды талап етеді, әйтпесе бұл жағдай біріншіден заңдарды қолдануда кері әсеріп тигізіп, екіншіден теориялық жүктеменің артуына әкеледі.

Осыған орай сотқа дейінгі іс жүргізуді реттейтін заңнаманы жетілдіру қазіргі заманғы сот құқықтық реформаның маңызды бағыттарының бірі.

Тақырыптың өзектілігі, қазір болып жатқан проблеманы теориялық тұрғыдан дамыту қажеттілігімен ғана емес, сонымен қатар алдын-ала тергеу органдарын ҚР ҚПК нормаларын, қолдану бойынша практикалық нұсқаулармен қамтамасыз ету қажеттілігімен түсіндіріледі. Сондықтан осы тақырып диссертация жобасы ретінде ұсынылады.

Алайда, жүргізілген зерттеулердегі көптеген тұжырымдалған ережелер және ұсыныстар пікірталастар тудырады, ал басқалары әрі қарай әзірлеуді және теориялық негіздеуді қажет етеді.

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің қылмыстық-құқықтық және криминалистикалық мәселелеріне Е.Н. Бегалиев, В.М. Бозрова, И.Ш. Борчашвили, В.С. Бурданова, О.А. Возняк, Г. В. Дозорцев, Е. Г. Ермолаева, А.А. Ешназаров, А.Е. Иванова, Н. Н. Ильин, Н.В. Костовской, С.М. Рахметов, Э.В. Рыжов, Е.А. Соломатина, А.А. Цыркалюк, Н.Г. Чукаева, С.П. Щерба, В.В. Яворской өздерінің ғылыми зерттеулерінде баға берген.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу қылмысын тергеп-тексеру барысында қажет заңнамаға тиісті өзгерістер енгізу туралы қолданысын қалыптастыру.

Осы мақсатқа сүйене отырып, зерттеудің келесі міндеттері анықталды:

- өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу болған жағдайда қылмыстық ұсыныстар беріп, біркелкі заң проблемалық мәселелерді жою.

- өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу «латентты» жататындықтан, ол қылмысты әшкерелеу және мүмкіндіктері;

- осы мәселелердің орындалуын реттейтін заңнамасын жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Диссертациялық зерттеудің объектісі Нысан психологиялық әсер ету фактілерін анықтауға, себептік байланыс орнатуға және өзін-өзі өлтіруге әкелу туралы істер бойынша дәлелдемелерді бекітуге бағытталған тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде туындайтын қатынастар болып табылады.

Зерттеу тақырыбы суицидке әкелу туралы қылмыстық істерді тергеудің тиімділігін, толықтығын және заңдылығын тікелей анықтайтын заңнама нормалары, ережелер, ұсыныстар және құқық қолдану практикасы болып табылады.

Зерттеу жүргізудің әдістері мен әдіснамалық негіздерін жалпы ғылыми (талдау, синтез, аналогия), жеке ғылыми (тарихи, статистикалық, әлеуметтанулық) және арнайы таным (салыстырмалы құқықтық және ресми құқықтық) әдістерінің жиынтығы құрайды.

Ғылыми жаңалықтың негіздемесі. Ғылыми жаңалық-өз-өзіне қол жұмсау туралы істердегі себептік байланыс теориясын кеңейту, жаңа тиімді процессуалдық механизмдер, дәлелдемелерді бекіту алгоритмі және өзін-өзі өлтіру туралы істерді тергеуді жетілдіруге бағытталған нақты заңнамалық шаралар.

Практикалық ұсынымдар:

1. Оқиға орнын қарау кезінде дәлелдемелік базаның негізі қалыптастырылатынын, ал прокурор өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы қылмыстық істерді тергеудің толықтығы мен бағытын қамтамасыз етуге тиіс екенін ескере отырып, ҚК-нің 105-бабы бойынша оқиға орнын қарау кезінде прокурордың міндетті түрде қатысуын көздеу және Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2023 жылғы 21 ақпандағы № 65 бұйрығымен бекітілген Қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулыққа өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы істер бойынша оқиға болған жердегі прокурордың іс-қимыл тәртібін бекіту қажет.

«4. Қалалық, аудандық прокурорлар не оларды алмастыратын адамдар немесе прокурордың қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалау мәселелеріне жетекшілік ететін орынбасары жеке адамға қарсы аса ауыр қылмыстар жасалған, суицид фактілері бойынша орындарға барады. Прокурордың қарап-тексеруге не өзге де тергеу әрекеттеріне қатысуы тиісті хаттамаларда көрсетіледі.».

2. Интернет желісінің көмегімен жасалған өз-өзіне қол жұмсау туралы қылмыстық істерді тиімді тергеу және адамдарды өз өміріне қауіп төндіретін бірқатар әрекеттерді жасауға итермелейтін зиянды контентті анықтау және суицидті насихаттайтын әртүрлі топтар үшін дәлелдеме болып табылатын ақпараттың сақталуын қамтамасыз ету қажет. Осыған байланысты ҚР ҚПК 260-бабы 1-бөлігінің 4) тармағымен мынадай мазмұндағы тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде оларды уақытша пайдалану үшін қажетті заттар мен құжаттарды сақтау туралы талаппен толықтырылуы тиіс:

«260-бап. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның талап етуі бойынша нәрселер мен құжаттарды беру

1. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам тінтуді немесе алуды жүргізбей-ақ, кәсіпорынның, мекеменің, ұйымның басшысынан, сол сияқты азаматтардан тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде уақытша пайдалану үшін қажетті нәрселер мен құжаттарды беруді талап етуге құқылы. Мұндай нәрселер мен құжаттарға:

...

4) ақпараттандыру объектілеріндегі өзге де деректерді қамтиды.».

3. Прокуратура органдарының қызметін арттыру мақсатында өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы істер бойынша сотқа дейінгі тергеп тексерудің заңдылығын прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар әзірленді [Қосымша 1].

Апробация және нәтижелерін енгізу. Жобадағы негізгі ережелер мен тұжырымдар халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда баяндалды және конференция материалдарының жинағында жарияланды.

Диссертациялық зерттеу материалдары Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының практикалық қызметіне енгізілді [Қосымша 2].

1. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің құқықтық сипаттамасы

1.1 Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің қылмыстық-құқықтық сипаттамасы

Қылмыстық құқықта өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу психологиялық ахуалды қалыптастырған адамның әрекеттерін бағалау – осы сипаттағы қылмыстарды тергеу әдістемесін әзірлеуде айрықша маңызға ие. Дегенмен, қолданыстағы заңнама бұл қылмыстың нақты мақсатын ашып көрсетпейді. Соған қарамастан, бұл мәселені анықтап, тиісінше дәлелдеу міндетті болып табылады.

Құқық қорғау органдары мен соттың алдын ала тергеу тәжірибесінде анықталған өзекті мәселе, ҚР ҚК 105-бабында көзделген қылмысты жасаудың тәсілдерін анықтауда бірыңғай көзқарастың жоқтығы болып табылады. Мұндай келіспеушіліктер жазаның түрі мен мөлшерін тағайындауға әсер етеді, ал ол өз кезегінде қылмыстық құқық қолдануда пропорционалдылық пен әділдік сияқты негізгі принциптердің бұзылуына әкеліп соғады.

Осылайша, аталған қылмыстар санатына жататын әрекеттерді бағалау үшін келісілген критерийлерді әзірлеу және енгізу қажеттілігі туындайды.

Зерттеліп отырған қылмыстық құқық бұзушылықты сипаттайтын қылмыстық-құқықтық белгілерді егжей-тегжейлі қарастырайық.

ҚР ҚК 105-бабында көзделген қылмыстық іс-әрекеттерге жәбірленушіні қорқыту, қатыгездікпен қарау немесе адамның қадір-қасиетін жүйелі түрде қорлау жолымен өзін-өзі өлтіру, сол сияқты өз-өзіне қол жұмсауға көндіру не оған жәрдемдесу жатады.

Қылмыстық құқықта суицидтің анықтамасы жоқ екенін айта кету қажет. Профессор И. Ш. Борчашвили атап өткендей, «заң әдебиеттерінде «суицид» анықтамасы жоқ, ал пайда болған ұғым Медициналық және психологиялық стандарттармен қабылданған анықтаманың мазмұнын тұтастай қайталайды және «ерікті, тәуелсіз әрекет, оның тікелей және жақын мақсаты өзін өмірден айыру» ретінде анықталады. Сонымен қатар, әр жағдайда суицидтің міндетті белгісі оның хабардарлығы деп танылады. Яғни, өз-өзін өмірден айыратын субъектінің орындалатын әрекеттердің мәні мен салдарын түсінуі мен олардың қайтымсыздығымен айқындалады» [7, 65 б.].

Өз-өзіне қол жұмсау объектісіне қатысты қылмыстық құқық ғылымында әртүрлі көзқарастар бар. И. А. Әлиевтің пікірінше: «...ол адам өмірі [8, 5 б.]. Қылмыс объектісінің тұжырымдамасын қоғамдық қатынастар ретінде сыни тұрғыдан қарастыратын басқа ғалымдардың көпшілігі де осы көзқарасқа сүйенеді [9, 38 б.], сондай-ақ қылмыстық шабуыл объектісін қоғамдық қатынастар объективі арқылы тұжырымдайтындар, «өзін-өзі өлтірудің тікелей объектісі – адамның әлеуметтік қатынастардың субъектісі ретіндегі өмірі» деп тұжырымдайды [10, 56 б.].

Өз-өзіне қол жұмсау немесе оған қастандық жасау туралы мәселені талдау кезінде әр адамның субъективті құқығына-еркін таңдау құқығына назар

аудару қажет. Бұл құқық өмір сүру құқығынан бастап өз өмірін басқару құқығына дейінгі негізгі табиғи өмір сүру құқығын жүзеге асырудың әртүрлі аспектілерін қамтиды. Негізгі ескертуді атап өту маңызды. Оған өзін-өзі өлтіру жағдайында кінәлі адам жәбірленушіден өз өмірін кісі өлтіру кезінде болатындай басқару құқығын айырмайды. Сондықтан В.Ш. Аюпов айтқандай: «Кісі өлтіру жағдайында қылмыскер адамның өміріне оның негізгі игілігі және өмір сүрудің субъективті құқығы ретінде ғана емес, сонымен бірге өмір сүру немесе өмір сүрмеу құқығына да қол сұғады. Кісі өлтіру адамды кез-келген таңдау мүмкіндігінен айырады. Керісінше, өз-өзіне қол жұмсау жәбірленушінің өзін-өзі өлтіретінін білдіреді» [11, 123 б.].

Біз талдап отырған әрекетте адамға еркін таңдау құқығы беріледі, яғни өмірді жалғастыру немесе оны аяқтау жолына өз еркімен кіру туралы шешім қабылдау. Бұл таңдауды психологиялық тұрғыдан қолдайтын әрекеттер оларды жасаған адам үшін қажет болуы мүмкін, бірақ шешім қабылдаушы адамның өзі үшін емес. Мұндай әрекеттер адамның таңдау құқығын ресми түрде бұзбаса да, олар әлі де олардың таңдау еркіндігіне араласады.

Суицидке дейін жеткізуді саралаудағы маңызды мәселе осы құрамның объективті жағының белгілерін анықтау болып табылады. Талданатын қылмыстың объективті жағы жәбірленушінің өзіне-өзі қол жұмсауымен немесе оған қастандық жасауымен, сондай-ақ адамды өзіне-өзі қол жұмсауға дейін жеткізу немесе ҚР ҚК 105-бабының диспозициясында көрсетілген әрекеттердің бірімен өз-өзіне қол жұмсауға жәрдемдесуімен сипатталады.

Тоқтаған А.Ә. оларға мыналарды жатқызады: «а) қауіп-қатер; б) қатыгездік; в) адамның қадір-қасиетін жүйелі түрде қорлау» [9, 38 б.].

Қауіп-қатерді өз-өзіне қол жұмсауға түрткі болған жәбірленушіге психикалық әсер ету деп түсіну керек. Өз-өзіне қол жұмсау тәсілімен қауіп-қатерді тану үшін оның мазмұны да, қайталануы да, ұзақтығы да маңызды. ҚР ҚК 105-бабы диспозициясында заң шығарушы қауіп-қатерді көпше түрдегі суицидке жеткізу тәсілі ретінде көрсетеді, сондықтан кінәлі тарапынан қорқытудың жекелеген жағдайы ҚР ҚК 105-бабы бойынша жауапқа тарту үшін әлі негіз болып табылмайды.

Морозова К.С. пен Васильев А.М. ойларынша: «Қауіп-қатер фактісін мойындау үшін қауіп-қатерді білдіру тәсілі маңызды емес: ауызша немесе жазбаша, ашық немесе жасырын. Қылмысты саралау үшін қауіптер нақты (жарамды) болуы керек және жәбірленуші оның өмір сүруіне нақты қауіп төндіретін ретінде қабылдануы керек» [12, 57 б.].

Өз кезегінде Юрков С.А. өзінің осы мәселе бойынша жұмысында былай деп атап өтті: «заң шығарушы өз-өзіне қол жұмсау немесе әрекет ету тәсілдерінің тізімін белгілеуі сұрақтар туғызады. Өз-өзіне қол жұмсаудың кез келген фактісінің қоғамдық қауіптілігі жоғары деп санаймыз, бұл ең құнды игілікке-адам өміріне қол сұғумен түсіндіріледі» [13, 701 б.].

Қылмыстың объективті жағы контекстінде қиянат жасау сияқты әдіс жәбірленушінің физикалық және психикалық азап шегуіне әкелетін әртүрлі

белсенді әрекеттерді немесе керісінше әрекетсіздікті қамтиды. Бұл әдіс жәбірленушіге нақты зиян келтіруді қамтиды, бұл жәбірленушінің зорлық-зомбылықты жалғастырмау тәсілі ретінде суицид туралы шешім қабылдауына әкелуі мүмкін.

Бағалау категорияларын рнайы зерттеген Апқаев Д.М. мен Зыков Д.А. былай деген: «Қатыгездік ұғымы өте кең мағынаға ие және зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрлерін қамтиды, мысалы, ұрып-соғу, азаптау, заңсыз бас бостандығынан айыру, ұрып-соғу, еңбекке мәжбүрлеу, үйден шығару, тамақ пен киім сияқты негізгі қажеттіліктерді қамтамасыз етуден бас тарту және т. б.» [14, 18-19 б.].

Суицидтің келесі әрекеті-адамның қадір-қасиетін жүйелі түрде қорлау.

Ол туралы Л.В. Глазкованың келесідей пікірі бар: «Адамның қадір-қасиетін жүйелі түрде қорлау-жәбірленушіні қорлау, қорлау және қорқыту, жала жабу, оған атысты әдепсіз әзілдер, жәбірленушінің физикалық немесе ақыл-ой кемістіктерін мазақ ету және т. б. болуы мүмкін бірнеше бірдей қайталанатын әрекеттерді жасау.» [15, 374 б.].

Айта кету керек, құқық қолдану практикасында «жүйелі» белгісін анықтауда қиындықтар туады. Көптеген авторлар жүйелілік ретінде қорлайтын сипаттағы фактіні бірнеше рет, екі реттен артық қарастырады.

Профессор И. Ш. Борчашвилидің пікірінше: «адамның қадір-қасиетін жүйелі түрде қорлау жәбірленушінің ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлайтын үш немесе одан да көп әрекеттерді жасауда көрінеді: қорлау, жала жабу, негізсіз сын және т.б. бұл ретте өзін-өзі өлтіру қылмысының құрамы адамның қадір-қасиетін жүйелі түрде қорлау жағдайында ғана мүмкін болады. Құқық бұзушылықтың оқшауланған жағдайы ол қылмыстың құрамын құрмайды» [7, 66 б.].

А. Б. Халахова «адамның қадір — қасиетін жүйелі түрде қорлау-бұл біртұтас ниетпен байланысты және субъектінің мінез-құлқының біртұтас сызығын көрсететін үш немесе одан да көп рет жасалған, жәбірленушіні қорлайтын қарым-қатынас» деп санайды [16, 221 б.].

Қолданыстағы қылмыстық заңнама қарастырылып отырған құрамға қатысты «жүйелілік» белгісін ашпайды. Біздің ойымызша, заң шығарушының адамның қадір-қасиетін қорлаудың жүйелі сипатын белгілеуі дұрыс емес сияқты, өйткені мұндай әрекеттің жалғыз әрекеті де адамға әсер етіп, өзін-өзі өлтіруге әкелуі мүмкін.

Қылмыстық кодекстің 105-бабы бойынша жәбірленуші өз-өзіне қол жұмсаған кезде ғана емес, сонымен бірге өзін-өзі өлтіруге оқталу, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу немесе жәрдемдесу болған кезде де.

Постоляко А. ойынша: ««Жеткізу» термині «жүргізу» сөзінен шыққан, яғни жағдайды бақылай отырып, белгілі бір мақсатқа жетуді бақыланатын процесі. Жеткізу тек кінәлі адамның белсенді әрекеттері арқылы мүмкін болады» [17, 27 б.].

Ал Авеншикова А.: «Асылу деп асылатын адамның белгілі бір әрекеттерді жасауға бағытталған әрекеттерін түсіну керек» деп атайды [18, 33 б.].

Дубовиченко С.В. өз кезегінде: «Жәрдемдесу-бұл біреудің ісіне оларды жеңілдету немесе көмек көрсету үшін белсенді қатысу. Өз-өзіне қол жұмсауға жәрдемдесу арқылы кінәлі өзінің іс-әрекетімен жәбірленушінің өз-өзіне қол жұмсауға деген шешімін күшейтеді [19, 95 б.]. Өз-өзіне қол жұмсауға көмектескен жағдайда, кінәлі жәбірленушінің тиімді суицидіне жағдай жасай отырып, өзіне-өзі қол жұмсаудың бір түрі ретінде әрекет етеді» деп атап кеткен.

Айта кету керек, бұл әрекеттерді заң шығарушы 2024 жылы ҚР ҚК 105-бабының диспозициясын кеңейту арқылы енгізген.

Каралым жүрген әрекеттерді шектеу үшін субъективті жақтың анализінен бастау қажет. Өз-өзіне қол жұмсауға жеткізу контекстінде әр түрлі кінәлардың болуы болжанады, бұл әрекеттерді тікелей оймен, жанама оймен, сондай-ақ салақтық немесе жеңілдіктен туындаған әрекеттер ретінде саралауға мүмкіндік береді.

Өз-өзіне қол жұмсауға дейін жеткізудің субъективті жағы, өзін-өзіне қол жұмсауға жеткізуден өзгеше, тек тікелей ойдың бар екенін білдіреді. Бұл шектеу қылмыстық құқықтық құрамның спецификалық формалды құрылымымен байланысты.

Өз-өзіне қол жұмсауға жеткізу бірнеше әдістермен жүзеге асырылуы мүмкін, оған қорқыту, қатыгездікпен қарым-қатынас және адамдық қадір-қасиетін жүйелі түрде төмендету жатады. Ал өз-өзіне қол жұмсауға дейін жеткізу тәсілдері аталған баптың диспозициясында көрсетілмейді, бұл құқық қолдану тәжірибесінде белгілі бір қиындықтар туындатады.

Тәжірибеде өз-өзіне қол жұмсауға жеткізу көбінесе физикалық және физикалық емес зорлық-зомбылықтың әр түрлі нысандары арқылы жүзеге асады, бұл индивидтің еркіне зорлықты ықпал ету және оның еркін басып тастауға қатысты болады. Мұндай әрекеттер тұлғаның психикалық жағдайына зиянды әсер етуі мүмкін, бұл түбінде қайғылы салдарға әкеледі.

Мысалы, Алматы қаласының Алмалы аудандық сотының үкіміне сәйкес, А. өзінің әйелі О-ға қатысты ҚР ҚК-нің 105-бабы 1-бөлігімен қарастырылған қылмысты жасауда кінәлі деп танылды. Сотталушы О-ны онымен қатыгез әрекет жасап, психикалық және физикалық ықпал ете отырып, өз-өзіне қол жұмсауға жеткізді. Бұл жағдайда қатыгездік А. азаматымен О.-ға жүйелі түрде соққы жасау және жәбірленушіге физикалық және психикалық азап шеккізу арқылы көрініс тапты, бұл жәбірленушіде өз-өзіне қол жұмсау ниетін тудырды [20].

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу кезінде басқа психологиялық тәсілдер қолданылады, яғни дейін жеткізудің процесі жұмсақ әрі агрессивті емес әдістерге тән. Тәжірибеден мысал келтіруге болады. Алдын ала тергеу органы М. әлеуметтік желі «ВКонтакте»-те «Көк кит» ойынын жасөспірімдерге тарату мақсатында суицидтік топтарды жүйелі түрде мониторинг жасағанын анықтады. Жасөспірім С.-нің жасын, қызығушылықтары мен қорқыныштарын,

өмірлік мәселелерін анықтап, айыпталушы оны өз-өзіне қол жұмсауға дейін жеткізу мақсатында ойынға тартқан және оған бағытталған іс-әрекеттердің кешенін жүзеге асырған. М.-ның әрекеттері өз-өзіне қол жұмсауға дейін жеткізу ретінде сараланды [21].

Бұдан басқа, заң шығарушы ҚР ҚК 105-бабында (ҚР ҚК 313-1-бабы) көзделген қылмыстық құқық бұзушылық белгілері болмаған кезде, адамдардың шектеусіз тобында суицид жасауға шешім қабылдау мақсатында ақпаратты кез келген нысанда қасақана таратқаны үшін жауапкершілікті белгілейтін жаңа құрамды енгізді.

Өз-өзіне қол жұмсауға көндіргені не жәрдемдескені үшін қылмыстық жауапкершілікті енгізу, ең алдымен, ақпараттық кеңістіктің кең дамуына және оны кінәлі адамдардың өз-өзіне қол жұмсауға көндіру не жәрдемдесу құралы ретінде пайдалануына байланысты. Сонымен қатар, өз-өзіне қол жұмсауды насихаттау үшін жауапкершілікті белгілеу, өз-өзіне қол жұмсауға ықпал етумен қатар, оларды ажырату проблемаларын тудырады.

ҚР ҚК 105-бабында және 313-1-бабында көзделген қылмыстар құрамына салыстырмалы талдау жүргізу кезінде осы құрамдар іс жүзінде бірдей деген қорытындыға келуге болады. Негізгі айырмашылығы - ҚР ҚК 313-1-бабы бойынша жауапкершілік өмірге немесе денсаулыққа зиян келтірілген жағдайда туындамайды, яғни іс-әрекеттің өзі қылмыстық құқық бұзушылық деп танылады. Бұдан басқа, қылмыстық-құқықтық қорғау объектісін белгілеу кезінде ҚР ҚК 313-1-бабының рулық объектісі «Халық денсаулығы мен адамгершілікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» ҚР ҚК 11-тарауының нормаларымен қорғалатынын назарға алу қажет.

ҚР ҚК-нің 105-бабы мен ҚР ҚК-нің 313-1-бабы аражігін ажырату туралы мәселелерді болдырмау мақсатында, біздің ойымызша, РФ ҚК-нің 110.2-бабында айтылған тәсілді қолдану керек, оған сәйкес өз-өзіне қол жұмсау тәсілдері немесе өзін-өзі өлтіруге шақыру туралы ақпарат тарату арқылы өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуге бағытталған қызметті ұйымдастыру қылмыс деп танылады [22]. Осыған байланысты ҚР ҚК 313-1-бабының диспозициясын өзгерту ұсынылады.

Осылайша, ҚР ҚК 105-бабында көзделген іс-әрекет, біздің ойымызша, қоғамдық қауіпті мінез-құлықтың бірнеше нұсқалары үшін жауапкершілікті белгілейді. Кейбір зерттеушілердің ойынша: «Бұл жағдай өз-өзін өлтіруге, немесе осындай халге дейін жеткізу, сондай-ақ өзін-өзі өлтіруге көмектесу немесе көмектесу үшін жауапкершілікті саралау мәселесін тудырады. Егер жәбірленушінің қауіп-қатері, қатыгездігі немесе адамның қадір-қасиетін жүйелі түрде қорлау өзін-өзі өлтіруге оқталуға әкеп соқтырса немесе өзін-өзі өлтіру фактісі жасалса немесе кінәлі адам өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізсе немесе ықпал етсе, онда олардың әртүрлі әлеуметтік қауіптерін ескеру қажет». Тиісінше, бір диспозицияда қоғамдық қауіптіліктің әртүрлі дәрежесі бар әрекеттерді тізімдеуді негізді деп тануға болмайды.

Баяндалғанның негізінде аталған әрекеттердің әрқайсысын ҚР ҚК 105-бабының дербес бөліктеріне бөліп, оларды жасағаны үшін қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қарай түрлі санкциялар белгілеу арқылы жауапкершілікті саралау ұсынылады:

«105-бап. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу, өзін-өзі өлтіруге көндіру немесе өзін-өзі өлтіруге ықпал ету

1. Жәбірленушіні қорқыту, оған қатыгездікпен қарау немесе оның адами қадір-қасиетін үнемі қорлау арқылы адамды өзін-өзі өлтіруге оқталуына дейін жеткізу, сол сияқты оны өзін-өзі өлтіруге көндіру не соған ықпал ету –

үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

1-1. Жәбірленушіні қорқыту, оған қатыгездікпен қарау немесе оның адами қадір-қасиетін үнемі қорлау арқылы адамды өзін-өзі өлтіруіне дейін жеткізу –

бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.».

Қылмыс субъектісі болып 16 жасқа толған есі дұрыс жеке тұлға.

Егер мұндай іс-әрекет лауазымды адам тарапынан жасалса, онда ол ҚР Қылмыстық кодексінің 105-бабымен қатар, 362-бабының 4-бөлігіне сәйкес — «ауыр зардаптарға әкеліп соқтырған билікті не лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану» құрамындағы қылмыстар жиынтығы ретінде сараланады.

Көптеген қылмыс түрлеріне тән субъективтік жағы бұл жағдайда да тікелей не жанама қасақана ниетпен сипатталуы мүмкін. Кейбір заңгерлік еңбектерде жәбірленушіні өзін-өзі өлтіруге дейін жеткіз дейін жеткізу әрекеті тікелей ниетпен жасалған жағдайда, ол адам өлтіру ретінде бағаланып, ҚР ҚК-нің 99-бабымен саралануы керек деген ұстаным кездеседі. Алайда бұл көзқарас шындыққа сай келе бермейді, өйткені мұндай пікір иелері екі қылмыстың объективтік жағын нақты сараламай, маңызды ерекшеліктерге жеткілікті назар аудармайды. Негізінде, өзін-өзі өлтіруге жеткізу әрекетінің адам өлтіруден айырмашылығы – жәбірленуші өлім туралы шешімді өзі қабылдап, оны өз бетінше жүзеге асырады. Бұл ретте, кінәлі тұлға оның өмірін тікелей қиюға бағытталған әрекеттер жасамайды.

Адамның өз-өзіне қол жұмсауына абайсызда себепкер болу да мүмкін, алайда мұндай жағдайда қылмыстық жауаптылық туындамайды. ҚР Қылмыстық кодексінің 1-бабының 4-бөлігіне сәйкес, «абайсызда жасалған әрекет тек қана ҚК Ерекше бөлімінің тиісті бабында арнайы көзделген жағдайда қылмыстық құқық бұзушылық болып танылады».

Егер адам өзге де құқыққа қайшы әрекеттерге (мысалы, ұрып-соғу, азаптау, еркінен айыру, денсаулыққа зиян келтіру және тағы басқа) жол берген болса, бұл жағдайда істі саралау бірнеше қылмыс құрамының жиынтығы негізінде жүргізіледі. ҚР ҚК-нің 105-бабы бойынша қылмыстық жауаптылықтың маңызды шарты – жәбірленушінің өз-өзіне қол жұмсау фактісі мен айыпталушының әрекеті арасында нақты себеп-салдарлық байланыстың болуы. Яғни, жәбірленушіні өз өмірін қиюға дейін жеткізген тікелей себеп

кінәлінің заңға қайшы әрекеттері (немесе әрекетсіздігі) екені нақты дәлелденуі тиіс.

Егер жәбірленуші өзге, яғни айыпталушының әрекеттерімен байланысты емес себептермен суицидке барған болса, онда 105-бап бойынша жауапкершілік туындамайды. Мысалы, қылмыскердің заң шеңберінде жүзеге асырған әрекеттері (мысалы, сот үкімі негізінде бас бостандығынан айыру) немесе некеден бас тарту секілді жеке шешімдер жәбірленушінің суицид жасауына себеп болған жағдайда, бұл әрекеттер қылмыс құрамына жатпайды.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, келесі тұжырымдар жасауға болады.

ҚР ҚК 105-бабына сәйкес адамды өзіне-өзі қол жұмсауға немесе өзіне-өзі қол жұмсауға оқталғанға дейін жеткізу жәбірленушінің адамдық қадір-қасиетін қорқыту, қатыгездікпен қарау немесе жүйелі түрде қорлау жолымен ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

Өз-өзіне қол жұмсау туралы қылмыстық істерді саралау бойынша құқық қолдану практикасындағы қиындық оны жасаудың жаңа тәсілдерінің пайда болуымен де байланысты. Қазіргі уақытта осы санаттағы қылмыстарды тергеу барысында проблемалық мәселелер де туындауда. Осыған байланысты қылмыстық іс жүргізу заңнамасының мазмұнын жетілдіріп, ең тиімді нысандарды табу және оларды қолданысқа енгізу, қажетті жағдайда, қылмыстық процестің ұйымдастырушылық және процедуралық құрылысын оңтайландыру керек.

Өз-өзіне қол жұмсау немесе оған қастандық жасау туралы мәселені талдау кезінде әр адамның субъективті құқығына-еркін таңдау құқығына назар аудару қажет. Бұл құқық өмір сүру құқығынан бастап өз өмірін басқару құқығына дейінгі негізгі табиғи өмір сүру құқығын жүзеге асырудың әртүрлі аспектілерін қамтиды. Негізгі ескертуді атап өту маңызды. Оған өзін-өзі өлтіру жағдайында кінәлі адам жәбірленушіден өз өмірін кісі өлтіру кезінде болатындай басқару құқығын айырмайды.

Талданатын қылмыстың объективті жағы жәбірленушінің өзін-өзі өлтірумен немесе оған қастандық жасауымен, сондай-ақ адамды өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу немесе ҚР ҚК 105-бабының диспозициясында көрсетілген әрекеттердің бірімен өз-өзіне қол жұмсауға жәрдемдесуімен сипатталады.

Қылмыстық кодекстің 105-бабы бойынша жәбірленуші өз-өзіне қол жұмсаған кезде ғана емес, сонымен бірге өзін-өзі өлтіруге оқталу, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу немесе жәрдемдесу болған кезде де қылмыстың құрамын құрамайды.

Қылмыс субъектісі болып 16 жасқа толған есі дұрыс жеке тұлға.

Субъективті жақ– жалпы қылмыстардың көп түрлері секілді тікелей немесе жанама ниет түрінде жасалуы мүмкін.

1.2 Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің криминалистикалық сипаттамасы

Сот-медициналық сипаттама — қылмыстың негізгі белгілерін, қылмыстық әрекетке қатысы бар тұлғалардың (қылмыскер мен жәбірленушінің) ерекшеліктерін және олардың арасындағы өзара байланыстарды ашып көрсететін маңызды ақпарат көзі болып табылады.

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу қылмысының криминалистикалық сипаттамасы алты негізгі құрамдас элементтен тұрады:

- жәбірленушінің өз өміріне қол жұмсау тәсілдері;
- өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу жолдары;
- суицид әрекетінің жағдайлары (уақыты, орны, басқа да мән-жайлар);
- бұл қылмысты жасау механизмін зерттеу жолдары;
- Жәбірленушінің тұлғалық сипаттамалары;
- қылмыскердің жеке басына қатысты мәліметтер.

Жәбірленушінің өзіне қол жұмсау тәсілі — оның өмірін қиюға бағытталған іс-әрекеттерінің жиынтығы, яғни өлім механизмін сипаттайды.

Тергеу мен сот тәжірибелерін саралау нәтижесінде өз-өзіне қол жұмсаудың кең тараған әдістері ретінде төмендегілер анықталған:

- биіктіктен секіру;
- өткір немесе кескіш құралдарды қолдану;
- пойыздың астына түсіп кету;
- уытты дәрі-дәрмектерді қабылдау;
- асылу.

Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, жәбірленушінің өзін-өзі өлтіру тәсілін таңдауы келесі факторларға тәуелді:

- қылмыскердің немесе суицид жасауға дейін жеткізетін тұлғаның (мысалы, онлайн қоғамдастықтағы «куратордың») нақты әдісті ұсынуы;
- әлеуметтік сипаттамалар (жынысы, жасы және т.б.);
- ,елгілі бір суицид әдісінің қолжетімді болуы.

Кейбір ғылыми еңбектерде өзін-өзі өлтіру фактісін зерттеу барысында назар тек өлім құралына ғана емес, сол құралдың қалай және не себепті қолданылғанына аударылуы тиіс деген ой айтылады. Зерттеушілердің бірі атап өткендей, «қылмыстық жағдайды дұрыс түсіну үшін жай ғана құралды анықтау жеткіліксіз, оны жәбірленуші қайдан тапты, неге дәл осыны таңдады және оған қол жеткізу қаншалықты оңай болды деген сұрақтарға жауап іздеу қажет». Мұндай сұрақтардың жауабы – тергеудің маңызды кезеңі, себебі олар жәбірленушінің мінез-құлқына ықпал еткен сыртқы факторларды айқындауға мүмкіндік береді.

Мәселен, айыпталушы жәбірленушінің психологиялық жағдайына әдейі ықпал етіп, оның белгілі бір суицид әдісін таңдауына түрткі болған болуы мүмкін. Бұл – тергеуші үшін маңызды болжам. Сонымен қатар, егер өлім құралы ретінде атыс қаруы, өткір зат немесе у қолданылған болса, онда осы

заттардың айналымы мен сақталуына қатысты заң талаптарының бұзылғаны да анықталуы ықтимал.

Айта кету керек, өзін-өзі өлтіру тәсілін сипаттау қылмыстың орындалу тетігін көрсету емес, тек оқиғаның мән-жайын жан-жақты ашуға көмектесетін қосалқы фактор ретінде қарастырылады.

Криминалистикалық тұрғыдан, бұл санаттағы қылмыстың жүзеге асу жолы — кәмелетке толмаған адамның психикасына жүйелі және мақсатты түрде әсер ету арқылы оның ерік-жігерін бұзу, яғни эмоционалдық және психологиялық қысым жасау. Белгілі криминолог В.И. Лебедевтің сөзімен айтқанда: «Қылмыстың жасалу тәсілі дегеніміз – қылмыскер қолданған құралдар мен әдістер жиынтығы ғана емес, сонымен бірге жәбірленушіге ықпал ету стратегиясы».

Жәбірленушінің психологиялық жай-күйіне мақсатты ықпал ету – бұл адамның ішкі әлеміне терең әсер ететін және оның ерік-жігерін бұзуға бағытталған әрекеттер кешені. Мұндай ықпал көбіне тікелей күш қолданудан гөрі, сөз арқылы жасалатын зорлық сипатында көрінеді. Белгілі криминологтардың пікірінше, психологиялық қысым «адамның ар-намысы мен ішкі тұрақтылығына қарсы бағытталған, қорқыту, беделге нұқсан келтіру немесе жеке өмірге қол сұғу арқылы жүзеге асырылады».

Мұндай қысым көбінесе жәбірленушінің өзіне немесе оның жақындарына қатысты зиян келтірумен қорқыту, денсаулыққа қауіп төндіру, беделін түсіретін немесе ұятты мәліметтерді таратуға уәде беру арқылы іске асады. Сонымен қатар, мұндай тәсілдер адамның қадір-қасиетін қорлайтын жүйелі әрекеттер түрінде көрініс табады — мысалы, әдейі қорлау, жалған айып тағу немесе мазақ ету, яғни «психологиялық террордың» классикалық элементтері.

Қылмыстың жасалу тәсілі – әрбір қылмыстық әрекеттің криминалистикалық бейнесін құрайтын негізгі элементтердің бірі. Бұл элемент қылмыстың қалай жүзеге асырылғанын ғана емес, сонымен бірге қылмыскердің әрекет ету үлгісін де сипаттайды.

Мәселен, цифрлық кеңістікте жасалған қылмыстарда, әсіресе интернет арқылы жүзеге асырылған суицидке жеткізу жағдайларында, қылмыскерлер жәбірленушіге қауіп төндіру мен моральдық тұрғыда кемсіту тәсілдерін жиі қолданады. Мұндай әрекеттер жүйелі сипат алып, жәбірленушінің ішкі қорғаныс тетіктерін әлсіретуге бағытталады.

«Қылмыскер жәбірленушінің сана-сезімін күйретуді мақсат еткен кезде, ол тікелей күш қолданбаса да, оның психологиялық кеңістігін меңгеруге ұмтылады» – деп жазады зерттеуші Т.А. Сенин.

Қазіргі цифрлық дәуірдің технологиялық мүмкіндіктері кәмелетке толмағандарға бағытталған психологиялық шабуылдардың жаңа, бұрын-соңды болмаған түрлерін туындатты. Ғалымдардың пайымдауынша, адамды өзін-өзі өлтіруге жеткізу тек дәстүрлі әдістермен ғана емес, интернет кеңістігі арқылы да жүзеге асырылып келеді. Әлеуметтік желілерде жасырын тұлғалар жалған

аккаунттар арқылы сенімге кіріп, жәбірленушінің психикасына ұзақ мерзімді және жүйелі ықпал етуді мақсат етеді.

Қылмыскер әлеуметтік желі арқылы кәметке толмағанмен байланыс орнатып, оған өз-өзіне қол жұмсау тақырыбында кеңес, нұсқау беріп, ақпараттық қысым жасау арқылы санаға әсер ететін жүйелі стратегияны жүзеге асырады — деген тұжырым қылмыстық істердің сот тәжірибесінде жиі кездеседі.

Мұндай процесте шабуылдаушы тұлға жәбірленуші жайлы жеке мәліметтерді жинап, түнгі уақытта байланысқа шығып, психологиялық жарақат салатын визуалды, аудиовизуалды контенттермен шабуылдайды. Бұл әрекеттер, негізінен, адамның психикалық әлсіреуін, ішкі күйзелісін тереңдетуге бағытталады. Ең сорақысы, олар белгілі бір «ойын» түрінде ұсынылады. Мысалы, атақты «Көк кит» сынды виртуалды квесттерде қатысушыны 50-ге жуық тапсырманы орындауға мәжбүрлейді, олардың көпшілігі өзін-өзі зақымдау мен соңғы сатыда суицидпен аяқталады.

«Виртуалды ортада жүргізілетін бұл тәрізді сценарийлер — тұлғаның еркін таңдауын жоққа шығарып, оны психологиялық тұзаққа түсіруге бағытталған символдық зорлық түрі», — деп атап өтеді криминолог М.Ю. Краснов.

Іс материалдарында сипатталғандай, кейбір жасөспірімдер осындай қауіпті топтарға (мысалы, «Тыныш үй», «Көк кит») қосылғаннан кейін өзін-өзі жарақаттауға және басқаларға зиян келтіруге дайын екенін білдіріп, өздері де «куратор» рөлін қабылдаған. Бұлар басқа ойыншыларға тапсырмалар беріп, орындамаған жағдайда оларды және олардың жақындарын өлтіремін деп қорқыту сияқты тәсілдерге жүгінеді. Мұндай жағдайда қылмыскерлер психологиялық қысыммен қатар, бопсалау әрекеттерін де қатар қолданады.

«Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу тек өлімге әкелетін әрекеттерді ғана емес, сонымен бірге жәбірленушіні қорқыту, психологиялық әлсірету, моральдық күйрету арқылы ұзақ мерзімді манипуляцияны қамтиды» — деген пікір тәжірибелі тергеушілер мен психологтардың ортақ көзқарасына айналған.

Айта кету керек, қылмыскерлер тек ықпал ету әдістерін ғана емес, өз әрекеттерін жасыру жолдарын да жетілдіріп отырады. Интернет арқылы із қалдырмас үшін олар шифрланған байланыс жүйелерін, мысалы, «Tor» желісін қолданады. Бұл — пайдаланушының жеке деректерін жасыратын, көпқабатты прокси-серверлерді қамтитын анонимді жүйе. Мұндай желілер «сандық іздерді жасыруға» мүмкіндік береді және оларды құқық қорғау органдары анықтау мен бақылауға ерекше көңіл бөледі.

ҚР ҚК 105-бабы бойынша қылмыстық істердің материалдарына сәйкес, сарапшылардың қорытындысы бойынша ұялы телефонда жәбірленушілерден «org.torproject.android» («Tor бар Robot Прокси») және «info.guardianproject.orfox» («Orfox: Tor Browser for Android»), әзірлеуші мәлімдеген функционалдылық Интернет желісінің ресурстарына анонимді қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Қылмыстық оқиғаның уақытша шеңбері – бұл жәбірленушіні өз-өзіне қол жұмсауға жеткізумен байланысты нақты қимылдар жасалған мерзімдер жиынтығы ретінде қарастырылуы қажет. Мұнда тек бір күнмен шектелмейтін, бірнеше кезеңдерден тұратын уақыт аралығы қамтылады.

Сол себепті, тергеу материалдарында қылмыс құраушы әрекеттердің барлығына қатысты деректер нақты көрсетілуі тиіс. Бұған қылмыстық эпизодтардың жүзеге асқан күндері мен олардың арасындағы үзілістер, жүйелілік, қайталанушылық және салдардың пайда болған уақыттары жатады. Өз-өзіне қол жұмсауға дейін жеткізу әдетте бірден емес, бірнеше апта бойы жалғасатын үрдіс екенін ескерген жөн.

Зерттеулер көрсеткендей, суицид әрекеттерінің маусымдық сипаты жоқ. «Өзін-өзі өлтіру жағдайлары жылдың төрт мезгілінде де біршама тұрақты болып келеді, дегенмен олардың шыңы көктем мен қысқа сәйкес келеді. Мұндай әрекеттер күннің кез келген уақытында және апта күндеріне байланыссыз жасалуы мүмкін» деген дерек кездеседі.

Ұзақ мерзімді және бірнеше қадамнан тұратын қылмыстарда уақыт факторы маңызды рөл атқарады. Ол оқиғалардың өзара байланысын және логикалық құрылымын айқындауға мүмкіндік береді. Мәселен, «куратордың кәметке толмағандарға жүйелі түрде әсер етуі, оның белгілі бір уақыттық режимде әрекет ететінін де көрсетуі мүмкін. Бұл уақыт белдеулерінің айырмашылығы немесе интернетке қосылу уақытымен байланысты болуы ықтимал» деген пікірлер бар.

Мұндай жағдайлар тергеудің криминалистикалық құрылымында маңызды көрсеткіш ретінде ескерілуі қажет.

Қылмыс орнына келсек, тек суицидтің жасалған жерін ғана емес, сондай-ақ жәбірленушінің психикасына қысым жасалған, дайындық әрекеттері жүзеге асқан және қылмыстық іздер жасыруға әрекеттенген орындарды да нақтылау міндетті. Бұл – өз-өзіне қол жұмсауға апаратын процестің кешенді сипатын түсіну үшін қажет.

Интернет арқылы жасалған қылмыстарда тағы бір күрделі тұс бар – ол оқиға орнын дәстүрлі мағынада емес, виртуалды орта шеңберінде анықтау қажеттігі. Себебі, суицидке жейін жеткізу процесі көбінесе қашықтықтан, екі тұлға мүлде бөлек қалаларда немесе елдерде орналасқан жағдайда орын алады.

«Қылмыс тәсілінің өзіндік ерекшеліктерін ескергенде, кейбір істерде бір емес, бірнеше нүкте мен кеңістік зерттелуі қажет болады. Сол себепті тергеу барысында әрбір орынға қатысты нақты ақпарат болуы маңызды. Жәбірленуші мен күдіктінің дәл сол жерлерде болғаны, олардың қолжетімділігі мен куәгерлердің болуы да анықталуы тиіс» — деп атап өтеді сарапшылар.

Суицид орны да таңдалған тәсілге байланысты анықталады:

– биіктіктен секіру әрекеті көп жағдайда қолжетімді көпқабатты үйдің төбесінде немесе құрылыста болады;

– пышақпен жарақат салу немесе улану секілді әрекеттер әдетте жәбірленушінің өз үйінде, бөлмесінде не ваннада жасалады;

- асылу фактілері көбіне оңашаланған жерлерде тіркеледі;
- кейде суицид теміржол маңында жүзеге асады.

Сондай-ақ жәбірленушінің жеке ерекшеліктері (жынысы, жасы, отбасы, әлеуметтік ортадағы орны, өмір салты мен мінез-құлқы) тергеудің міндетті объектісі болуға тиіс.

Қылмыс жасау тәсілдерінің ерекшеліктерін ескере отырып, жәбірленушінің жеке басын зерттегенде оның сыртқы келбетінен гөрі ішкі психологиялық ерекшеліктеріне басымдық беру қажет. Суицидке ұшыраған тұлғалардың мінез-құлқына тән бірнеше маңызды психологиялық сипаттамалар бар.

Біріншіден, олар құқыққа қарсы жағдайларда өзін қорғайтын психологиялық механизмдерді қалыптастыра алмайды. Екіншіден, эмоционалдық тұрақсыздық пен сезімталдықтары жоғары болады. Үшіншіден, олардың өмірге деген ұмтылыстары мен эмоционалдық ерік-жігері дамымаған болуы мүмкін. Сонымен қатар, депрессиялық көңіл-күйдің болуы да жиі байқалады.

Егер депрессияның себебі жәбірленушіге қатысты заңсыз әрекеттерден туындаса, бұл оның өзін-өзі өлтіруге қатысты жауапкершілігін арттырады. Әдетте мұндай жағдайлардың негізінде отбасындағы жанжалдар мен қиыншылықтар жатуы мүмкін.

Сонымен бірге, оқу немесе жұмыс орнындағы қарым-қатынастардағы қиындықтар депрессияның басқа себептеріне жатады. Мұнда әріптестермен, сыныптастармен немесе басшылармен болатын шиеленістер маңызды рөл атқарады.

Өзін-өзі өлтірудің тағы бір ықтимал себебі – денсаулыққа байланысты, яғни физикалық немесе психикалық аурулар мен бұзылыстар. Мұндай жағдайларда құқықтық тұрғыдан қылмыс құрамы анықталмайды.

Алайда, бұл факторлар міндетті түрде суицидке әкеледі деп айтуға болмайды. Сондықтан тергеушінің міндеті — өзін-өзі өлтіруге ықпал жасаған заңсыз әрекеттердің нақты дәлелдерін табу, яғни суицидтік мінез-құлқтың қалыптасқанын дәлелдеу.

Осыған орай, алдын ала тергеу кезінде жәбірленушінің жеке басының сыртқы және ішкі белгілерін жан-жақты қарастыру қажет.

Сыртқы белгілер — бұл жынысы, жасы, білім деңгейі, кәсібі мен әлеуметтік мәртебесі сияқты объективті сипаттар. Ішкі белгілерге моральдық құндылықтары, дүниетанымы, мінез-құлқы, әлеуметтік ортаға бейімделу деңгейі, жеке ерекшеліктері, сондай-ақ тәуелділіктер мен фобиялар кіреді.

Эмоционалдық тұрақсыздық пен өзін төмен бағалау сияқты қасиеттер жәбірленушінің мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді. Уақыт өте келе осы факторлардың әсері өзгеруі мүмкін, бұл жағдай кейде бейтарап әрекет ретінде көрінсе, кейде өзін-өзі өлтіруге дейін жетуі ықтимал.

Сондықтан тергеу материалдарында жәбірленушінің суицид кезіндегі психологиялық жағдайы мен оны тудырған факторлар толығымен ашылуы тиіс.

Жеке басын зерттеу мүмкіндігінше ұзақ уақытқа созылып, оның өмірлік тарихын қамтуы қажет.

Суицидтік мінез-құлыққа ең көп ұшырайтындар – 14 пен 18 жас аралығындағы жасөспірімдер. Алайда, 14 жасқа дейінгі балалар арасында да осындай жағдайлар кездеседі. Тергеу практикасы көрсеткендей, суицид жасамас бұрын кәмелетке толмағандардың мінез-құлқында айтарлықтай өзгерістер байқалады, олар көбінесе депрессиялық, кейде тітіркенген күйде болады. Бұл психологиялық өзгерістер суицидтің негізгі себептерінің бірі ретінде қарастырылады.

Әскери қызметкерлер, құқық қорғау органдарының қызметкерлері, медицина мамандары және білім алушылар сияқты белгілі бір әлеуметтік топтар корпоративтік этика мен қатал бағынуды талап ететін тұйық жүйелерге тән ерекшеліктерге ие. Мұндай ортадағы психологиялық қысым суицидтің ықтималдығын арттыра алады.

Қылмыскердің жеке басын зерттеу де жәбірленушіні зерттеумен бірдей мұқияттылықты қажет етеді. Істе айыпталушының жынысы, жасы, кәсібі, әлеуметтік жағдайы және жәбірленушімен қарым-қатынасы туралы толық мәліметтер болуы тиіс. Ең бастысы – қылмыскердің психологиялық сипаттамаларын анықтау.

Өз-өзіне қол жұмсауға әкелетін зорлық-зомбылық әрекеттері, соның ішінде қатыгездік, бопсалау, жүйелі түрде қадір-қасиетті төмендету, алдау және көндіру сияқты әдістер арқылы жүзеге асады. Қылмыскер, көбіне, әрекеттерінің суицидке апаратынын біледі.

Мысалы, тәжірибеде кәмелетке толмаған А. және Г. жәбірленушілерінің қайту жолының жоқтығын және олардың психологиялық ерекшеліктерін пайдалана отырып, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу мақсатында қылмыскер белгілі әрекеттерді ұйымдастырғаны анықталды.

Қылмыскердің психологиялық портреті мынадай:

- жәбірленушіге психологиялық ықпал жасап, оны суицидке итермелейді;
- көбінесе 15 пен 25 жас аралығындағы, қалада тұратын;
- компьютерлік және ақпараттық технологияларды жақсы меңгерген;
- отбасымен немесе бөлек тұратын бойдақ;
- жұмыссыз;
- бұрын әкімшілік немесе жеңіл қылмыстық жауапкершілікке тартылған;
- оқу орындарында орташа немесе нашар бағаланған;
- наркологиялық есепте жоқ, бірақ кейде бас миына зақым келген болуы мүмкін;
- органикалық бұзылыстардың белгілері байқалады: есте сақтау мен ойлаудың төмендеуі, тұрақсыздық;
- эмоционалды жетілмегендік, мотивацияның тұрақсыздығы, өзін-өзі төмен бағалау, ашушандық және сенімсіздік тән;

– әрекеттерінің салдарын дұрыс бағалай алмайды, импульсивті, өзін-өзі бағалауды арттыруға ұмтылады, сыни ойлау қабілеті төмен.

Ғылыми тұрғыдан қарағанда, осындай мінез-құлық ерекшеліктері суицидтік әрекеттердің дамуына ықпал етеді және алдын алу шараларын анықтауда маңызды. Бұл адамдар терең байланыстардан аулақ болған кезде қарым-қатынас қажеттіліктерін, сондай-ақ ұзақ және эмоционалды қарым-қатынасты сақтауда қиындықтарды сезінеді; олар басқалардың мақтауы мен ынта-жігерін алады, ал адам тұрақсыздықпен, біржақтылықпен, басқалардың пікіріне, сыртқы бағалауларға, өз іс-әрекеттерінің сәттілігіне тәуелділікпен сипатталады».

Сот және тергеу тәжірибесін талдау көрсеткендей, суицидке бейім тұлғалардың көбіне эмоционалдық-еріктік саласында ауытқушылықтар байқалады, сондай-ақ сыни ойлау мен болжам жасау қабілеттерінің жеткіліксіздігі тән. «Эмоционалдық-еріктік тұрақсыздық пен сыни ойлаудың жеткіліксіздігі суицидтік мінез-құлықтың жетекші ішкі факторлары ретінде танылады». Мұндай жағдайларда психикалық жай-күйі тұрақсыз адамдар үшін амбулаториялық жағдайда мәжбүрлі түрде психиатриялық тексеруден өту қажеттілігі туындайды. «Психикалық ауытқушылықтарға бейім тұлғаларға қатысты мәжбүрлі психиатриялық бақылау — алдын алу шараларының маңызды элементі».

Тергеу барысында барлық ақпаратты шектен тыс қамту міндет емес — тек мән-жайларды ашуға тікелей ықпал ететін, іскерлік тұрғыдан маңызды деректерге басымдық беру қажет. «Дәлелдемелік маңызы жоқ ақпараттың көптігі тергеудің тиімділігіне кері әсер етуі мүмкін». Осы бағытта нақты әрі дәйекті ақпаратты жинау арқылы тергеуші қылмыстың алдын алуға және суицидпен байланысты қылмыстармен күресте тиімді тактикалық шешімдерді қалыптастыруға мүмкіндік алады.

Қылмыстық әрекет процесінде субъект өзге адамдармен немесе материалдық объектілермен тікелей байланысқа түсіп, нәтижесінде әртүрлі іздер қалдырады. Бұл іздер өзара әрекеттестіктің көрінісі болып табылады. «Әрбір із – әрекет пен ортаның өзара байланысының материалдық куәсі».

Криминалистиканың себептілік теориясы дәлелдемелерді бағалау және қылмыстың механизмін қайта қалпына келтіруде маңызды әдістемелік негіз бола алады. Егер белгілі бір іздердің пайда болуына себеп болған факторлар анықталса, олардың түрі мен орналасқан жерін болжап айтуға болады. «Іздің пайда болу жағдайын түсіну – оның тергеу барысындағы орнын нақты анықтауға мүмкіндік береді». Мұндай тәсіл өз-өзіне қол жұмсау фактілерін зерттеуде айрықша маңызға ие.

Суицидке дейін жеткізу әрекеттерін тергеу кезінде оның қылмыстық-құқықтық табиғатының күрделілігі іздердің екі деңгейін: тікелей өзін-өзі өлтіру тәсілінен қалған іздер мен суицидке итермелеу жолындағы әрекеттерден қалған іздерді анықтауды талап етеді. Бұл ерекшелік аталған қылмыс түріне тән іздестіру механизмін қалыптастырудың бастапқы нүктесі болып табылады.

Суицид тәсілі мен сол сәтте пайда болған іздердің сипаты оқиғаға қатысушы адамдардың – жәбірленуші мен қылмыскердің – есінде қалған көріністер мен психоэмоционалдық әсерлер, сондай-ақ, куәгерлердің мәліметтері арқылы қалпына келтіріледі. Мұндай деректер арқылы тараптардың тұлғалық ерекшеліктері, олардың арасындағы қарым-қатынас, оқиғаның даму реті мен қылмыскердің ықпал ету тәсілдері туралы объективті мағлұмат алуға болады.

Жәбірленушінің суицидке дейінгі ішкі күйзелісі оның жеке күнделіктерінде, жазбаларында, сондай-ақ, қылмыскермен байланыста болған мессенджерлер мен әлеуметтік желідегі хат алмасуларда көрініс табуы ықтимал. Мұндай материалдарда адамның ар-намысын қорлайтын немесе үркітетін сипаттағы сөздер, манипуляция және психологиялық қысым белгілері болуы мүмкін. «Адамның психикасына бағытталған жүйелі әсердің белгілері көбіне оның ой-толғауынан көрініс табады» деген тұжырым осыны растайды.

Бүгінде цифрлық технологияның кең таралуы тергеуді күрделендіріп қана қоймай, жаңа іздер типін – цифрлық іздерді – талдауды қажет етеді. Цифрлық іздер – бұл компьютерлік ақпаратты сақтау, өңдеу және беру барысында туындайтын, материалдық тасымалдаушыларда бекітілген іздер. Олар файлдар, электрондық хаттар, желілік мекенжайлар, домендік атаулар, цифрлық қолтаңбалар, веб-сайттар мен деректер базасы сияқты элементтер түрінде көрініс табады.

Цифрлық іздердің физикалық біртұтастығы болмайды. Олар ақпараттық жүйеге немесе желіге біріктірілген әртүрлі құрылғыларда орналасуы мүмкін. Сонымен қатар, бұл құрылғылардың техникалық сипаттамалары, бағдарламалық қамтамасыз етілу деңгейі және нақты уақыттағы күйі цифрлық іздердің құрылымына тікелей әсер етеді. Осыған байланысты, бұл іздер тұрақты емес, бірақ тергеу тұрғысынан аса маңызды дәлел көздері болып табылады.

Компьютерлік ақпараттың материалдық табиғатсыз өмір сүре алмайтынын ескере отырып, электрондық тасымалдаушыларды қылмыстың ізін сақтаушы заттар ретінде қарастыру орынды. Бұл тасымалдаушыларда тек электрондық деректер ғана емес, сонымен қатар, қылмыстық іс үшін маңызы бар дәстүрлі іздер де (мысалы, саусақ ізі, биологиялық материалдар) болуы мүмкін.

Қорытындылай келе, суицидке дейін жеткізу әрекеттерін тергеу барысында оның сот-медициналық сипаттамасы мен нақты іздердің пайда болу механизмін білу аса маңызды. Бұл тергеу іс-шараларын дұрыс ұйымдастыруға, жоспарлауға және дәлелдемелерді жинаудың тиімді әдістерін қолдануға мүмкіндік береді. Суицид тәсілі мен жағдайына қарай пайда болатын іздер оқиғаның шынайы бейнесін қалпына келтіруде шешуші рөл атқарады.

Жоғарыда баяндалғандарды негізге ала отырып, мынадай қорытулар жасауға негіз бар.

1. Сот-медициналық сипаттама – бұл құқық бұзушылықтың айқындаушы белгілерін, оған қатысушы тұлғалардың (қылмыскер мен жәбірленушінің) жеке

ерекшеліктерін және олардың өзара қатынасын жүйелендіріп бейнелейтін деректік база болып табылады.

2. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу фактілерінің криминалистикалық құрылымын талдағанда алты негізгі элементті бөліп көрсету орынды:

- жәбірленушінің суицид жасау барысында қолданған тәсілдері;
- оны суицидке итермелеген ықпал тетіктері;
- суицид әрекетінің контекстік сипаттамалары (орны, уақыты және өзге мән-жайлар);

– қылмыстық әрекетті жүзеге асыру механизмін реконструкциялау әдістері;

- жәбірленушінің психологиялық-әлеуметтік бейіні;
- ықтимал айыпталушының (қылмыскердің) жеке деректемелері.

3. Жәбірленуші таңдаған суицид тәсілі – оның өмірін қасақана қиюға бағытталған іс-әрекеттер кешені, сол арқылы өлімге алып келетін биофизиологиялық механизм айқындалады. Тергеу мен сот практикасы көрсеткендей, ең жиі кездесетін суицидтік әдістерге мыналар жатады:

- биіктіктен секіру;
- өткір немесе кескіш заттарды пайдалану;
- жүрдек пойыздың жолына түсу;
- уытты дәрі-дәрмек қабылдау;
- асылу.

2. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің тергеу мәселелері және оны шешу жолдары

2.1 Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы істер бойынша жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізу және сот сараптамаларын тағайындау ерекшеліктері

Әрбір суицид фактісі немесе суицид жасауға әрекет ету жағдайы сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімінде (СДТБТ) тіркеліп, ақпаратты есепке алу журналында (КАЖ) және өтініштер тізілімінде есепке алынады.

Мұндай әрбір жағдайда психологтың қатысуы қамтамасыз етіледі. Егер психологтың өзіне-өзі қол жұмсау себептері туралы көзқарасы мен алдын алу шараларын жүргізу жөніндегі ұсыныстары қызметтік тексеру жүргізген қызметкердің қорытындысымен сәйкес келмесе, ол жеке анықтама дайындауға құқылы. Қызметтік тексеру қорытындысының, психологтың анықтамасының және осы төтенше жағдай бойынша қабылданған шаралар туралы бұйрықтың көшірмелері құқық қорғау және әскери ведомстволардың кадр қызметтеріне жолданады, бұл олардың алдын алу шараларын қабылдауына негіз болады.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, қызметтік тексеру қорытындысында келесі мәліметтер қамтылады:

- суицид жасаған тұлғаға қатысты әлеуметтік-демографиялық деректер (лауазымы, атағы, тегі, аты-жөні, туған жылы, құқық қорғау органдарындағы және нақты лауазымындағы қызмет өтілі, қызметтік сипаттамасы, отбасылық жағдайы, білімі, тұрмыстық жағдайы және т.б.);

- оқиғаның сипаттамасы (уақыты, орны, тәсілі мен өзге де мән-жайлары);

- өзін-өзі өлтіруге итермелеген себептер мен алғышарттар (психикалық денсаулық жай-күйі, алкоголь немесе есірткі құралдарын қолдану, ауыр соматикалық аурулар; қызметтік және отбасылық жанжалдар; құқық бұзушылықтар мен тәртіптік теріс қылықтар; психотравматикалық жағдайлар: жақын туысының қайтыс болуы, төтенше жағдайда жұмыс істеу, қару қолдану нәтижесінде жеңіліс және т.б.);

- тұлғаның өзіндік ерекшеліктері (оның психологиялық-педагогикалық ықпалға аса сезімтал екендігі);

- жәбірленушімен жүргізілген профилактикалық жұмыс барысындағы заң бұзушылықтар немесе өзге де кемшіліктер;

- қызметтік міндеттерін тиісінше орындамаған лауазымды тұлғаларға қатысты қоғамдық ықпал ету шараларын қолдану жөніндегі ұсыныстар;

- анықталған кемшіліктерді жоюға бағытталған ұсыныстар.

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасына сәйкес, қылмыс іздерін анықтау және бекітуге бағытталған шаралар шұғыл тергеу әрекеттеріне жатады. Бұл әрекеттер ҚПК 196-бабында нақты көрсетілген. Онда мыналар жасырын тергеу әрекеттері ретінде айқындалған: тексеру; тінту; алу; куәландыру; күдіктіні ұстау; күдіктіден жауап алу; жәбірленушіден жауап алу; куәдан жауап алу (ҚР ҚПК 196-бап).

Аталған кезең қысқа мерзімде жүзеге асырылады және жеделдікпен қатар, дәлдікті талап етеді. Тергеу процесіне қатысушылар тарапынан қарсылық, дәлелдерді жою, куәлар мен жәбірленушілерге қысым көрсету әрекеттері орын алуы мүмкін. Сондықтан тергеу органының уақтылы және нақты әрекеті шешуші мәнге ие.

Бастапқы кезеңде бастапқы тергеу әрекеттерінің, оның ішінде оқиға болған жерді және мәйітті тексерудің жоспарын құру қажет.

Оқиға орнын қарау және ғылыми-техникалық құралдарды пайдалану.

Суицид фактісі бойынша тергеу жүргізу барысында оқиға орнын, мәйітті және басқа да дәлелдерді қарау кезінде ғылыми-техникалық құралдарды, оның ішінде бейнетүсірілім мен фототүсірілімді қолдану – міндетті және аса маңызды процессуалдық іс-шара болып табылады. Бұл ҚПК 221-бабында көзделген тергеу әрекеттерінің дәлдігі мен толықтығын қамтамасыз етеді [ҚР ҚПК, 221-бап].

Тергеу әрекеттері жәбірленушінің өзіне-өзі қол жұмсау тәсіліне байланысты, оқиға орнын және мәйітті қараудың жалпы әдістемелік ұсынымдарына сәйкес жүргізілуі тиіс. Бұл ретте тергеуші фотосуреттер мен бейнежазбаны міндетті түрде пайдалануы, оқиға орнының егжей-тегжейлі сызбасын жасап, оқиға орнын жан-жақты және мұқият зерделеуі қажет.

Оқиға орнын тексеру хаттамасында, жәбірленушінің өз өміріне қол салу тәсіліне қарамастан, мынадай ақпарат міндетті түрде қамтылуы тиіс:

1. Жәбірленуші өлім сәтінде жалғыз болған-болмағанын айқындауға мүмкіндік беретін мән-жайлар мен іздер: мысалы, ашық жерде мәйіт табылған жағдайда – топырақтағы немесе қардағы аяқ киім іздерінің бағыттары; үй-жайда мәйіт табылса – есіктер мен терезелердің жай-күйі, құлыптау құрылғыларының болуы немесе болмауы, бөгде тұлғалардың кіру мүмкіндігі, баспалдақтар немесе көтерілу құрылғылары;

2. Мәйіттегі жарақаттар мен зақымданулар – олардың сипаты, айқындылығы, орналасуы;

3. Киім мен аяқ киімдегі зақымдану іздері және олардың оқшаулануы;

4. Киімдегі, аяқ киімдегі, денедегі ластанулар – оқиға көрінісін қалпына келтіруге мүмкіндік беретін белгілер;

5. Оқиға орнында табиғи түрде бола алмайтын, мәйітке тиесілі емес бөтен заттар;

6. Суицидке итермелейтін жазба (егер табылса) және оның мазмұны;

7. Электрондық құрылғылар анықталған жағдайда – оларды міндетті түрде алып қою.

Аталған мәліметтер сот сараптамаларын тағайындау мен жүргізу кезінде шешуші рөл атқарады. Осыған байланысты фото- немесе бейнематериалдарды қосымша растаушы құрал ретінде пайдалану ұсынылады.

Тергеу тәжірибесінде кездесетін қателіктер

Тергеу практикасын зерделеу барысында мынадай типтік қателіктерге жол берілетіні анықталды:

1) Оқиға орнын қарау үстірт, «жылдамдық режимінде» жүргізіледі. Бұл – тергеудің толықтығына кері әсерін тигізеді. Қылмыстық оқиғаның көрінісін қалпына келтіруге көмектесетін маңызды объектілер мен іздер (мысалы, қол ізі, аяқ киім ізі және т.б.) ескерусіз қалады;

2. Криминалистикалық техника қолданылмайды, нәтижесінде әлсіз немесе көзге көрінбейтін іздер мүлде тіркелмей қалуы мүмкін;

3. Оқиға орнының шекарасы негізсіз шектеледі;

4. Қарау нәтижелері хаттамада толық немесе нақты белгіленбейді: табылған заттардың сипаттамасы толық емес немесе формалды түрде ғана жазылады.

Оқиға орнын және мәйітті бастапқы қарау сатысында жіберілген мұндай олқылықтар, ереже бойынша, қайтымсыз сипатта болады. Дәлелдемелерді, мәйіттің қалпы мен оның айналасындағы заттардың өзара орналасуын дұрыс бекітпеу – кейін сот сараптамасы барысында маңызды сұрақтарға жауап алуға кедергі келтіруі мүмкін. Тергеушінің мәйітті тексеру әдістемесін білмеуі немесе елемеуі, оқиға орнын сипаттауда екпіннің дұрыс қойылмауы – процестік шешімдердің негізсіз қабылдануына себеп болады.

Іліну белгілері бар мәйіттерге қатысты іс жүргізудегі олқылықтар

Тергеу тәжірибесі көрсеткендей, іліну белгілері бар мәйіт табылған жағдайда, тергеушілер көбінесе тек мәйіттің дене қалпы мен мойнындағы странгуляциялық ойықтың болуын немесе болмауын ғана тіркейді. Бұл жағдайлар толық және жан-жақты тергеуге кедергі келтіреді.

Мысалы, тергеу материалында мынадай жазбалар кездеседі: «В. өз үйінің шатырында өзін-өзі ілу белгілері бар мәйіт шатырының рафтерлеріне ілінген, беті кіреберіске бағытталған, аяқтары еденге тиіп тұрған. Мойнында странгуляциялық ойық бар; басқа жарақаттар анықталмаған».

Осындай шектеулі сипаттамалар суицид фактісі мен оны жоққа шығару мүмкіндігіне қатысты балама нұсқаларды қарастыруға мүмкіндік бермейді. Осыған орай, тергеушілер оқиға орнын тексеру кезінде толық криминалистикалық сипаттама беруі, сондай-ақ бейнематериалдарды, схемалар мен фотосуреттерді жан-жақты қолдануы тиіс.

Суицид фактілерін тергеу барысында іліну белгілерімен байланысты оқиғаларды қарау кезінде қолданылатын арнайы әдістемелік тәсілдер тәжірибеде маңызды орын алады. Бұл ретте сараптамалық дәлдік пен толық тіркеу қағидаттарын басшылыққа ала отырып, келесі ұсыныстарды ескеру қажет: «оқиға орнын және мәйітті қарау хаттамасына іліну арқылы өзін-өзі өлтіру жағдайларына тән келесі элементтерді міндетті түрде енгізу ұсынылады:

1. Мәйіттің ілмектің бекітілген нүктесіне өздігінен жету мүмкіндігі, бұл өлген адамның физикалық және антропометриялық сипаттамаларын ескере отырып бағаланады;

2. Дене бөліктерінің, айналадағы заттардың өзара орналасуы, заттардағы зақымдану белгілері мен шаң қабатының жай-күйі. Егер заттар мәйіттің

айналасында қозғалғаны байқалса, олардан дактилоскопиялық іздерді тіркеу маңызды;

3. Мәйітті ілу кезінде тірек ретінде пайдаланылған заттардың немесе шығыңқы жерлердің болуын, олардың нақты биіктігін, сондай-ақ бұл объектілерде қаза тапқан адамның аяқ іздерінің бар-жоғын белгілеу;

4. Киім мен алақандағы ластану іздері, мысалы, шайыр іздері (егер мәйіт қылқан жапырақты ағашта табылса) немесе шаң (егер мәйіт сарайда табылса) сияқты қабаттасулар;

5. Ілмек материал талшықты болса, қаза тапқан адамның қолында сол материалға тән микробөлшектердің болуына назар аудару;

6. Өлшенген қашықтықтар – ілмектің тірекке бекітілу нүктесінен еденге дейінгі, сондай-ақ мойындағы түйінге дейінгі арақашықтық. Толық ілініп тұрған жағдайда – табаннан немесе тіреуіштен жерге дейінгі арақашықтық;

7. Мәйіт түсірілгеннен кейін ілмекті және мойындағы странгуляциялық іздерді егжей-тегжейлі зерттеу деректері».

Сонымен қатар, түйіннің бастапқы қалпын өзгертуге, оны шешуге тыйым салынады». Ілмекті сипаттау барысында келесі жайттар хаттамаға енгізілуі тиіс: «ілмек жасалған материалдың түрі, қалыңдығы, ондағы түйіндердің саны мен орналасуы; ілмектің түрі (цикл немесе шеңбер); ұштарының саны мен сипаттамасы; түйіннің тірекке қарай немесе керісінше бағытталуы (бұл бөгде адамның ілмекті қатайту мүмкіндігін бағалауға мүмкіндік береді). Бұл сипаттау сот-медициналық терминология мен жіктемеге сәйкес жүзеге асырылуы қажет.

Улану жағдайларын тергеу барысында тергеушілерге мынадай нұсқаулар ұсынылады: оқиға орнында уландырғыш заттар мен олардың қалдықтарын (қаптама, қолдану іздері) табу қажет. Сонымен қатар, улын түрін анықтау үшін маңызды құсық, сілекей, зәр және нәжіс сияқты секрециялар да тіркеліп, бекітілуі тиіс. Улы заттардың тұрмыстық жағдайда асүйден, дәретханадан немесе алғашқы медициналық көмек қобдишасынан табылуы мүмкін екендігі де назарға алынады.

Мәйітті қарау кезінде келесідей белгілерге мән беру қажет: «мәйіттік дақтардың түсі (мысалы, көмірқышқыл газымен улану кезінде – қызыл, метгемоглобин түзетін заттармен улану кезінде – қоңыр), сондай-ақ мәйіттің катаю дәрежесі (әлсіз – гемолитикалық улармен, седативтермен, ұйықтатқыш және есірткі заттармен улану кезінде)».

Пышақ немесе кескіш құралдар көмегімен жасалған суицид жағдайларында, тергеу кезінде мынадай екі негізгі сұраққа жауап беру қажет: біріншіден, жәбірленуші өзіне өзі қол жұмсаған ба, екіншіден, өлімге себеп болған жарақат дәл осы оқиға орнында табылған құралмен келтірілген бе. Бұл сұрақтар тек оқиға орнын мұқият қарау және табылған айғақтарды ғылыми-техникалық құралдар арқылы зерттеу нәтижесінде ғана сенімді түрде шешіледі.

Атыс қаруын қолдану арқылы жасалған өз-өзіне қол жұмсау фактілерін тергеу кезінде оқиға орнын қарау барысында мәйіттің орналасуы, киімнің жағдайы, денедегі зақымдардың түрі мен орналасуы, атыс заттарының іздері

(күйік, күйе, қару майы, қанды іздер және т.б.), қарудың қолға қатыстылығы және оқтың бағытына қатысты деректер жан-жақты тіркелуге тиіс. Сонымен қатар, оқиға орнында табылған гильза, оқ, қару және басқа да заттай дәлелдемелер ҚР ҚПК-нің 221-бабына сәйкес бекітіліп, фототүсірілім және бейнежазба арқылы рәсімделеді.

Қару мен мәйіттің өзара орналасуы, марқұмның қай қолымен қару ұстағаны, атылған қолға тән қан іздерінің болуы — бұл мән-жайлар өз-өзіне қол жұмсау нұсқасын растауға не жоққа шығаруға көмектеседі. Қару сол қолда орналасып, алайда марқұм оңқай болған жағдайда, суицид инсценировкасы нұсқасы қарастырылуы тиіс.

Оқиға орнын қарау кезінде мәйіттің жалпы қалпы, маңайындағы заттардың жай-күйі, жарақаттардың сипаты, қабырғада немесе жеке заттарда қалдырылған жазбалар мен символдық белгілер мұқият тіркеледі. Бұл тергеу әрекеті ҚР ҚПК-нің 223-бабына сай жүзеге асырылады. Ғалымдар атап өткендей: «оқиға орнын қарау кезінде елеусіз деп бағаланған ұсақ деректер кейін тергеудің негізгі арқауына айналуы мүмкін».

Қазіргі таңда мұндай істерде электрондық дәлелдемелердің маңызы артып отыр. Суицидке дейін жеткізу белгілерін анықтау үшін марқұмның ұялы телефоны, ноутбугі, планшеті және өзге де құрылғыларына кешенді сараптама тағайындалады. Әдетте, осындай құрылғыларда келесідей материалдар болуы мүмкін:

- 1) депрессиялық сипаттағы фото және бейнематериалдар;
- 2) символикалық мазмұндағы бейнелер (мысалы, кит, көбелек, "4:20", "13");
- 3) суицидті насихаттайтын музыкалық тректер;
- 4) өлімге дайындықты білдіретін жазбалар;
- 5) куратор тарапынан берілген тапсырмалар;
- 6) әлеуметтік желідегі хат алмасу деректері.

Мұндай ақпарат ҚР ҚПК-нің 126-бабына сәйкес іске маңызы бар деп танылып, заттай дәлелдеме ретінде танылып, сараптамаға жолданады.

Маман А.А. Бекмағамбетов атап өткендей: «тергеу кезінде электрондық құрылғылардан алынған цифрлық іздер — күдікті тұлғаларды және суицидке ықпал еткен факторларды анықтауда шешуші рөл атқарады».

Құрылғыларды тәркілеу ҚР ҚПК-нің 255 және 256-баптары аясында жүзеге асырылып, олар арнайы қапталып, мөрленіп, хаттамада егжей-тегжейлі сипатталады. Бұл әрекеттерге қажетті жағдайларда мамандар (IT-сарапшылар, киберқауіпсіздік саласының қызметкерлері) тартылуы тиіс. К.Р. Төлеубаевтың пікірінше: «электрондық дәлелдемелермен жұмыс істеу тәртібін бұзу – олардың дәлелдік күшін жоққа шығаруға әкелуі мүмкін».

Егер тергеуші қандай да бір үй-жайда, адамда немесе өзге объектіде қылмыстық іс үшін маңызы бар мәліметтер мен заттар бар деп негізді түрде есептесе, онда ҚР ҚПК-нің 234-бабына сәйкес тінту жүргізуге құқылы. Бұл іс-шара жәбірленушінің тұрғылықты жерінде, оқу орнында, туыстарының немесе

достарының үйінде өткізілуі мүмкін. Тергеу практикасы көрсеткендей, марқұммен жақын байланыста болған тұлғалардың құрылғыларынан суицидке итермелеуге қатысты хат алмасулар, бейнематериалдар мен топтарға жазылу деректері жиі анықталады.

Іздерді анықтау үшін арнайы техникалық құралдар (жарық диодты шамдар, ультракүлгін сәулелендіру құрылғылары, металл детекторлар, тепловизорлар және т.б.) пайдаланылады. Ал заттарды алу процесі ҚР ҚПК-нің 247-бабы шеңберінде жүргізіліп, тиісінше хаттамаланады. Алып қойылатын объектілер ретінде өз-өзіне қол жұмсауға дейін жеткізу белгілері бар жазбалар, күнделіктер, психотроптық немесе есірткі заттар, суицид құралдары (жіп, пышақ, дәрілер және т.б.), сондай-ақ флеш-карталар, электрондық құрылғылар мен басқа да цифрлық ақпарат тасымалдағыштар жатады.

Егер жәбірленуші тірі болса, тергеудің бастапқы кезеңіндегі маңызды әрекеттердің бірі – оны жауап алу.

Сот-медициналық ақпарат алу үшін тергеуші тактикалық әдістерді таңдағанда жәбірленушінің жас ерекшеліктерін, жасөспірімдер психологиясының ерекшеліктерін және эмоционалды жағдайын ескеруі қажет. Жауап алудың сәттілігі кәмелетке толмағанның тергеушімен қарым-қатынаста өзін қаншалықты жайлы сезінетініне байланысты.

Психологиялық байланыс орнату және жауап алу тактикасын анықтау үшін тергеуші жәбірленушінің мінезі, қызығушылықтары, хоббиі, құрдастарымен қарым-қатынасы, мектептегі немесе үйдегі мінез-құлқы, күдіктімен байланысы және оны сипаттайтын басқа да мәліметтер туралы толық ақпарат жинауы керек.

Осы мақсатта тергеуші сұрақтардың мазмұнын және олардың реттілігін алдын ала мұқият ойластырып, қылмыстық істің немесе тергеуге дейінгі тексерістің барлық материалдарын зерделеп, туыстарынан, жақын достарынан, әріптестерінен, педагогтерінен, қажет болған жағдайда учаскелік дәрігерден және басқа да адамдардан жауап алуы тиіс.

Жауап алу алдын ала тергеу жүргізілген жерде өткізіледі. Дегенмен, жәбірленушілердің, оның ішінде кәмелетке толмағандардың психологиялық ерекшеліктерін ескеріп, тергеуші жауап алу барысында жәбірленушіге қолайлы жағдай жасау қажеттігін басшылыққа алуы тиіс.

Мысалы, бұл тергеу әрекеті мектепке дейінгі мекемеде, мектепте немесе кәмелетке толмағанның тұрғылықты жерінде жүргізілуі мүмкін. Мұндай жағдайда тергеуші мен жәбірленуші арасында толық психологиялық байланыс орнатуға, әрі тергеудің тиімділігі үшін қажетті мәліметтер алуға мүмкіндік туады.

Сұрақтарға жауап беру кезеңіне ерекше мән беру керек, онда тергеуші нақтылайтын, еске түсіретін және толықтыратын сұрақтар қою арқылы қажетті ақпаратты ала алады. Осылайша, тергеуші мәселелерді тұжырымдауға дұрыс көзқараспен қарауы керек және тергеу барысында кәмелетке толмаған адам олардың мазмұнын дұрыс түсінгеніне көз жеткізуі керек.

Сонымен қатар, жасына және қызмет түріне байланысты жауап алу кәмелетке толмағанның заңды өкілдерінен, жақын туыстарынан, педагогтардан, психологтардан, оқу орнының әкімшілігінен, әріптестерінен, сондай-ақ жәбірленушінің тікелей қарым-қатынас шеңберіне кіретін адамдардан жүргізіледі.

Куәгерлер мен жәбірленушілерден жауап алу оларға мүдделі тұлғалардың әсерін болдырмау үшін қылмыстық оқиғадан кейін бірден жүргізілуі керек. Бұл кезеңде жәбірленушілер мен куәгерлерді күдіктілерден оқшаулау да маңызды рөл атқарады.

Істердің осы санаты бойынша сот-медициналық сараптама жүргізу міндетті болып табылады. Сот-медициналық сараптаманың көмегімен өзін-өзі өлтірудің іздерін ғана емес, яғни адамның қадір-қасиетін қорлау мен қатыгездіктің іздерін, сондай-ақ өзін-өзі өлтіруді жасыру арқылы жасырылған кісі өлтірудің іздерін іздейді. Жәбірленушінің адамдық қадір-қасиетін қорлаудың және оған қатыгездіктің іздері сызаттар, абразиялар, көгерулер, ішкі органдардың зақымдануы болуы мүмкін.

Суицидке дейін жеткізуді тергеу кезінде, әдетте, келесі сот сараптамалары тағайындалады: а) сот-медициналық; б) қайтыс болғаннан кейінгі психологиялық-психиатриялық; в) психологиялық-лингвистикалық; г) авторлық; д) компьютерлік-техникалық.

Сот-медициналық сараптаманың қорытындысын бағалай отырып, дәл сол іздер, мысалы, абразиялар мен көгерулер суицидке әкелген қатыгездікті бірдей дәрежеде көрсетуі мүмкін екеніне назар аудару керек.

Сот-медициналық сараптаманы тағайындау кезінде тергеуші сарапшының алдына қоятын мәселелердің ерекшелігі жәбірленушінің өмірін қандай жолмен жоғалтқанына байланысты.

Мәйітте биіктіктен құлау белгілері болған жағдайда сот-медициналық сараптама барысында төмендегідей сұрақтар қойылуы тиіс:

1. Мәйітте биіктіктен құлау салдарынан зақымдар бар ма?
2. Мәйітте құлау сәтінен бұрын (түншығу, улану, атыс жаралары және т.б.) өлімді дәлелдейтін зақым немесе басқа белгілер анықталған ба?
3. Бір мезгілде пайда болған зақымдар бар ма?
4. Мәйітте биіктіктен құлаудан басқа зақымдар анықталды ма?
5. Дененің қай аймағы жермен жанасқан?
6. Марқұм қандай биіктіктен құлаған?
7. Құлау жәбірленушінің денесінің алдын-ала қозғалысымен немесе қозғалыссыз болды ма?

Өз-өзіне қол жұмсау алдындағы кезеңді анықтау мақсатында қайтыс болғаннан кейінгі психологиялық-психиатриялық сараптаманы қылмыстық істің материалдары негізінде міндетті түрде тағайындау қажет.

Сарапшыларға жәбірленушінің тұрғылықты жерінен, жұмысынан немесе оқу орнынан мінездемелер, тәртіптік жазалар мен көтермелеулер туралы мәліметтер, сондай-ақ медициналық есептер, операциялық тарихтар,

медициналық комиссия қорытындылары және құқық бұзушылық фактілері туралы ақпарат ұсынылуы тиіс.

Жоғарыда баяндалғандарды негізге ала отырып, мынадай қорытулар жасауға негіз бар.

Суицид фактілерін тергеу барысында іліну белгілерімен байланысты оқиғаларды қарау кезінде қолданылатын арнайы әдістемелік тәсілдер тәжірибеде маңызды орын алады.

Бұл ретте сараптамалық дәлдік пен толық тіркеу қағидаттарын басшылыққа ала отырып, келесі ұсыныстарды ескеру қажет: «оқиға орнын және мәйітті қарау хаттамасына іліну арқылы өзін-өзі өлтіру жағдайларына тән келесі элементтерді міндетті түрде енгізу ұсынылады:

1. Мәйіттің ілмектің бекітілген нүктесіне өздігінен жету мүмкіндігі, бұл өлген адамның физикалық және антропометриялық сипаттамаларын ескере отырып бағаланады;

2. Дене бөліктерінің, айналадағы заттардың өзара орналасуы, заттардағы зақымдану белгілері мен шаң қабатының жай-күйі. Егер заттар мәйіттің айналасында қозғалғаны байқалса, олардан дактилоскопиялық іздерді тіркеу маңызды;

3. Мәйітті ілу кезінде тірек ретінде пайдаланылған заттардың немесе шығыңқы жерлердің болуын, олардың нақты биіктігін, сондай-ақ бұл объектілерде қаза тапқан адамның аяқ іздерінің бар-жоғын белгілеу;

4. Киім мен алақандағы ластану іздері, мысалы, шайыр іздері (егер мәйіт қылқан жапырақты ағашта табылса) немесе шаң (егер мәйіт сарайда табылса) сияқты қабаттасулар;

5. Ілмек материал талшықты болса, қаза тапқан адамның қолында сол материалға тән микробөлшектердің болуына назар аудару;

6. Өлшенген қашықтықтар– ілмектің тірекке бекітілу нүктесінен еденге дейінгі, сондай-ақ мойындағы түйінге дейінгі арақашықтық. Толық ілініп тұрған жағдайда– табаннан немесе тіреуіштен жерге дейінгі арақашықтық;

7. Мәйіт түсірілгеннен кейін ілмекті және мойындағы странгуляциялық іздерді егжей-тегжейлі зерттеу деректері».

Сонымен қатар, түйіннің бастапқы қалпын өзгертуге, оны шешуге тыйым салынады. Ілмекті сипаттау барысында келесі мән-жайлар хаттамаға енгізілуі тиіс: ілмек жасалған материалдың түрі, қалыңдығы, ондағы түйіндердің саны мен орналасуы; ілмектің түрі (цикл немесе шеңбер); ұштарының саны мен сипаттамасы; түйіннің тірекке қарай немесе керісінше бағытталуы (бұл бөгде адамның ілмекті қатайту мүмкіндігін бағалауға мүмкіндік береді). Бұл сипаттау сот-медициналық терминология мен жіктемеге сәйкес жүзеге асырылуы қажет.

2.2 Прокурордың өз-өлтіруге дейін жеткізу туралы қылмыстық істерді тергеудегі рөлі

Өз-өзіне қол жұмсау-өмірге қарсы әлеуметтік қауіпті қылмыстардың бірі, оның кідірісі мен дәлелдеу күрделілігі прокурорлық қадағалауды күшейтуді талап етеді. ҚР ҚК 105-бабы бойынша санкцияны күшейткен және кәмелетке толмағандарға қатысты жеке құрам бөлген 2024 жылғы сәуірдегі реформадан кейін мәселенің өзектілігі артты.

ҚР ҚПК 58-бабының 1-бөлігіне сәйкес: прокурор-өз құзыреті шегінде жедел-ізвестіру қызметінің, анықтау, тергеу және сот шешімдерінің, қылмыстық процестің барлық кезеңдерінде қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалауды, сондай-ақ ҚР Конституциясының 83-бабына сәйкес және қылмыстық іс жүргізу заңнамасымен өкілеттіктерді жүзеге асыратын лауазымды тұлға.

ҚР Конституциясының 83 бабының 1 тармағына сәйкес: «прокуратура мемлекет атынан заңда белгіленген шектерде және нысандарда Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуын жоғары қадағалауды жүзеге асырады».

Бүгінгі күні үш буынды қылмыстық процестің енгізілуіне байланысты прокурордың қылмыстық қудалау мен қадағалауды жүзеге асыру жөніндегі процестік рөлі мен өкілеттіктерін сотқа дейінгі тергеп-тексеруде трансформациялау жолымен сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде, оның ішінде өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы істер бойынша прокурорлық қадағалаудың орны мен рөлі айтарлықтай.

Прокурордың ерекше рөлі-бұл дәлелдемелер жинайтын тергеу мен сот төрелігін жүзеге асыратын және жауапкершілік шарасын анықтайтын сот арасындағы негізгі байланыс.

Тергеу шеңберінде прокурор тергеудің одан әрі барысын, айыптаудың шегі мен біліктілігін айқындайтын негізгі іс жүргізу шешімдерін қабылдайды; іс-әрекеттің біліктілік қаулысын, айыптау актісін бекітеді, яғни іс-әрекетке құқықтық баға береді.

Өз-өзіне қол жұмсау туралы істердегі прокурордың рөліне келесіні жатқызуға болады:

- сотқа дейінгі іс жүргізуге басшылық жасау (іс жүргізу прокуроры – ҚР ҚПК 193-бабы);

- тергеушінің әрекеттерінің заңдылығын қамтамасыз ететін қадағалау органының функциялары (ҚР Конституциясының 83-бабы; 5-баптың 6-тармағы). "Прокуратура туралы" заң-сотқа дейінгі іс жүргізудің заңдылығын қадағалау).

ҚР ҚПК-нің «Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысындағы Прокурордың өкілеттіктері» 193-бабында сотқа дейінгі тергеп-тексерудің заңдылығын қадағалау және қылмыстық қудалауды жүзеге асыру барысындағы прокурордың өкілеттіктерінің тізбесі қамтылған.

Мақаланың мазмұнын талдаудан сотқа дейінгі тергеудің бастапқы кезеңіндегі прокурордың өкілеттіктеріне қатысты келесі тұжырымдар шығады:

1) прокурордың қылмыстық құқық бұзушылықты сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімінде тіркеуге және шұғыл тергеу әрекеттерін жүргізуге уәкілетті субъектілерге қатысты басшылық өкілеттіктері болады;

2) прокурор істің тергелуін айқындау туралы шешімді қоса алғанда, барлық шешімдерді тікелей қабылдауға құқылы;

3) прокурордың өзі тергеу және өзге де тексеру әрекеттерін жүзеге асыруға, яғни сотқа дейінгі дәлелдеудің дербес субъектісі болуға құқылы.

Басқаша айтқанда, прокурор қадағалау және қылмыстық қудалауды жүзеге асыру шеңберінде бірқатар іс жүргізу өкілеттіктеріне ие.

Егер біз өз-өзіне қол жұмсау туралы қылмыстық істер туралы айтатын болсақ, онда бірнеше негізгі ойларды бөліп көрсету керек.

Ең алдымен, заңнамалық өзгерістерге сәйкес, прокурор заңдылықты тексеріп, қылмыстық қудалау процесінде адамдардың құқықтарына әсер ететін бірқатар маңызды іс жүргізу шешімдерін келісуге міндетті.

Прокурордың мақұлдауынсыз қылмыстық қудалау органының осы кезеңдегі негізгі шешімдері заңды күшке ие болмайды.

Мұндай шешімдерге мыналар жатады: а) адамды күдікті деп тану туралы хабарлама (ҚР ҚПК 202-бабы); ә) күдіктінің іс-әрекетін біліктілендіру (ҚР ҚПК 203-бабы); б) күдіктінің іс-әрекетін немесе қылмыстық құқық бұзушылықты біліктілендіруді өзгерту не толықтыру (ҚР ҚПК 207-бабы); в) сотқа дейінгі тергеудің мерзімдерін үзу (ҚР ҚПК 45-бабының 8-1-бөлігі).

Прокурор шешімді «келісу» не «бекіту» түрінде заңдылығы мен негізділігін мақұлдағаннан кейін ғана іс жүргізу құжаты заңды күшіне енеді және процеске қатысушылар үшін құқықтық салдар туғызады.

Егер процестік қатысушылардың құқықтары бұзылғаны немесе заңсыздық анықталған болса, прокурор шешімді келіспеуге немесе бекітпеуге құқылы. Бұл – заңдылықты тексерудің жаңа форматының негізгі мақсаты. Қылмыстық қудалау органына шешім жобасын ҚПК талаптарына сәйкестендіру үшін уақыт беріледі, кейін ол қайтадан прокурордың қарауына жіберіледі. Іс жүргізу шешімі тек прокурормен келісілгеннен кейін заңды күшіне енеді және тараптардың құқықтары мен міндеттеріне әсер етеді. Бұл — азаматтардың құқықтарының қорғалуының кепілі. Егер прокурор заңсыз шешімді мақұлдаса, жоғары тұрған прокурор оны бұза алады.

ҚПК-ге енгізілген түзетулер мен прокурорларға шешімдерді келісу өкілеттіктерін беру осы шешімдердің күшін жою тәртібіне ерекшелік енгізді. Бұл процеске қатысушылардың құқықтарын қорғау мен негізсіз қылмыстық қудалаудың алдын алудың келесі кезеңіне айналды. Аталған қадағалау тәртібі қылмыстық қудалаудың заңдылығын бақылау жөніндегі салалық нұсқаулықтармен нақты белгіленген.

Екіншіден, қадағалаудың арнайы нысаны ретінде прокурордың тергеуші жүзеге асыратын тергеу әрекеттеріне қатысу құқығын атап өтуге болады.

Прокурордың мұндай қатысуы ерекше мәртебеге ие, себебі қылмыстық іс оның іс жүргізуінде болмайды. Тергеу әрекетін уәкілетті тұлға жүзеге асырады және ол прокурор мен өзге де қатысушылардың бар екені жөнінде хаттамада белгілеп, олардың ескертулерін де тіркейді.

Прокурор тергеу әрекетіне қатысқанымен, жеке процестік құжат жасамайды.

Бірқатар жағдайларда заң шығарушы тергеу әрекеттеріне прокурордың міндетті қатысуын тікелей көздейді.

Мысалы, прокурор процеске қатысушылардан жауап алудың барлық түрлеріне қатысуға құқылы. Бұл оның бұлтартпау шарасын қолдануға санкция беру туралы өтініштерге келісуі шеңберінде де көрініс табады (ҚПК 147-бап, 2-бөлік).

Сондай-ақ прокурор тергеу судьясы жүргізетін дәлелдемелерді депозитке салу рәсіміндегі жауап алуға қатыса алады (ҚПК 217-бап).

Үшіншіден, сотқа дейінгі іс жүргізудегі прокурордың жетекшілік рөлін ҚПК 193-бабының 5-тармағында көзделген жазбаша нұсқау беру өкілеттігі бекітеді.

Осыған сәйкес, прокурор адамды күдікті деп тану, әрекетті саралау, күдіктің шегін анықтау, бұлтартпау шарасын таңдау, қылмыстық қудалауды тоқтату сияқты жекелеген процестік шешімдерді қабылдауға нұсқау бере алады.

ҚР ҚПК 193-бабы 1-бөлігінің 6-тармағында көрсетілген сотқа дейінгі іс жүргізудің қорытынды шешімдерін бекіту өкілеттігі прокурордың сотқа дейінгі тергеудегі құқықтық мәртебесін түпкілікті қалыптастырады.

Сотқа дейінгі тергеп тексеру сатысында прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру кезінде суицидке жеткізу туралы істердің мынадай аспектілерін ескеру қажет:

1. Қылмыстық істі зерделеу кезінде қадағалаушы прокурор тергеушінің қорытындыларының тергеу барысында белгіленген істің мән-жайларына сәйкестігін, істің саралануының дұрыстығын, тергеу және өзге де процестік әрекеттерді жүргізу және процестік құжаттарды дайындау кезінде қылмыстық-процестік нормалардың сақталуын тексеруге, дәлелдемелердің жеткіліктілігі мен кешенділігінің талаптарын ескеруге тиіс, бұл әділ үкімнің кепілі болып табылады.

2. Өз-өзіне қол жұмсау туралы қылмыстық істер бойынша адамның өзіне-өзі қол жұмсауына алып келген себептер мен жағдайларды анықтау, себептерін анықтау маңызды.

3. Өз-өзіне қол жұмсау көбінесе жоғары технологияларды, компьютерлік желілерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Мұндай жағдайларда прокурорлар қылмыстық істерде ұйымдардың және пайдаланушылардың желілік мекенжайлары, домендері мен серверлерінің атаулары, провайдерлер және т. б. туралы ақпарат алу туралы сұрау салулар мен тапсырмалардың (және оларға жауаптардың) болуына назар аударуы тиіс.

4. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында қадағалаушы прокурор қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын органдардан себептерді анықтау үшін барлық мүмкіндіктерді пайдалану жөнінде заңда көзделген шараларды қабылдауды талап етуге тиіс.

5. Заттай дәлелдемелерді: әдебиет, бейне және аудиоматериалдар, электрондық ресурстардан (Интернет және т.б.) ақпарат, жеке құжаттар түрінде алудың заңдылығын мұқият зерделеу. Барлық көрсетілген дереккөздер бойынша прокурорлар қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын органды бағдарлауы, тиісті сараптамаларды (авторлық, психологиялық-филологиялық, дінтану, лингвистикалық, қолжазба, бухгалтерлік және т.б.) тағайындауы және жүргізуі, сондай-ақ тиісті криминалистикалық есептер бойынша тексеруі қажет.

6. Өз-өзіне қол жұмсау туралы істер бойынша тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде қылмыстық іс жүргізу заңнамасының талаптарын ескере отырып, олардың барысы мен нәтижелерін тіркеудің техникалық құралдарын қолданған жөн.

7. Қадағалаушы прокурорларға қылмыстық жауаптылыққа тартылатын адамдарға, ал кейбір жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізуге басқа да қатысушыларға сипаттайтын материалдың толықтығы мен жиналуына ерекше назар аудару қажет.

Сипаттайтын материалды жинау кезінде тергеуші жұмыс орны мен тұрғылықты жері бойынша сипаттамалармен шектелмеуі керек. Оның ішінде мынадай ақпарат көрсетілуі тиіс:

- күдіктінің өмірбаяны; материалдық жағдайы туралы; денсаулық жағдайы және психологиялық ерекшеліктері туралы;
- қоғамдық-тұрмыстық мінездеме;
- тергеу барысында жасалған іс-әрекетке және мінез-құлыққа қатынасы; мемлекеттік органдарда байланыстардың болуы, қылмыстық істе дербес мүддесі бар қылмыстық процеске қатысушылармен туыстық қатынастар;
- қылмыстық процесте байланыстардың болуы қылмыстық ортада.

Күдіктінің жеке басын назарға ала отырып, жоғарыда аталған деректерден басқа, қажет болған жағдайларда: қоғамдық, діни және өзге де бірлестіктерге тиесілігін; іскерлік байланыстарды; кәсіптік дағдыларды; мүлікті паналауды және т.б. анықтау қажет.

8. Прокурорлар қадағалауды жүзеге асыру кезінде тергеу және сот құжаттарында техникалық, стилистикалық және өзге де қателіктердің болуына ерекше назар аударуы қажет [4].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, прокурорлар нақты адамдарға қатысты заңсыз қылмыстық қудалау, күдікті ретінде тану туралы негізсіз қаулы шығару және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұлтартпау және өзге де шектеу шараларын негізсіз қолдану фактілеріне ерекше назар аударуға міндетті екенін атап өткім келеді.

Айыптау актісімен келіп түскен суицидке дейін жеткізу фактілері бойынша қылмыстық істердің материалдарын зерделеу кезінде іс бойынша

барлық мән-жайларды тексеру мақсатында прокурорлар куәгерлерді, лауазымды адамдарды шақыра алады және олардан жүргізілетін тексеру мәселелері бойынша айғақтар ала алады, оның ішінде қолдың түпнұсқалығын, дәлелдемелердің дұрыстығын және процестік құжаттарды ресімдеудің дұрыстығын тексере алады.

Прокурорға айғақтар, тексеру нәтижелері анықтама түрінде ресімделеді, олар іс бойынша қадағалау ісіне қоса тіркеледі. Қылмыстық қудалау органы жәбірленушілердің немесе куәгерлердің айғақтарын дұрыс баяндамау, олардың істің нақты мән-жайларына сәйкес келмеуі не олардың бұрын берілген айғақтардан бас тартуы, сондай-ақ қылмыстық-процестік заңнама нормаларының өзге де елеулі бұзушылықтары фактілері анықталған жағдайда, қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамға қосымша тергеп-тексеру жүргізу үшін жібереді, сондай-ақ қажет болған жағдайда өзге, заңда көзделген шаралар [5].

Қылмыстық іс шеңберінде ҚР ҚК 105-бабы бойынша оқиға болған жерді қарау кезінде прокурордың міндетті түрде қатысуы қажет.

Осыған байланысты ҚР ҚПК 219-бабын мынадай мазмұндағы 3-1 бөлікпен толықтыруды ұсынамыз:

«Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 99 (кісі өлтіру) және 105 (өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу) баптарында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша оқиға орнын тексеру іс жүргізу Прокурорының міндетті қатысуымен жүргізіледі.

ҚПК-нің 193-бабында (прокурордың өкілеттігі) 4-1-тармақ қамтылсын: «дәлелдемелік базаны сақтау мақсатында ҚК-нің 99 және 105-баптарында көзделген қылмыстар бойынша оқиға орнын қарау кезінде жеке қатысуын қамтамасыз етеді.».

Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2023 жылғы 21 ақпандағы № 65 бұйрығымен бекітілген «Қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулыққа оқиға орнына барған кезде прокурордың іс-қимыл тәртібін қосу», онда нақтыланады:

- келгенге дейін жедел ақпаратты талдау;
- сандық тасымалдағыштардың (смартфондар, Ноутбуктер, бейнебақылау камералары) сақталуын бақылау;
- сот сарапшысы мен сот психологының қатысуын қамтамасыз ету;
- сахналауды болдырмайтын жағдайларды тіркеу.

Прокурордың қатысуы өз-өзіне қол жұмсауға дейін жеткізуді қайта даярлау тәуекелін барынша азайтуға ықпал ететінін ескере отырып, кісі өлтіруді қолдан жасау үшін қабылдау қажет.өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы істер бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексерудің заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі Нұсқаулық, оған сәйкес СДТБТ-да тіркелген кезден бастап бір тәулік ішінде іс жүргізу прокурорын тағайындау қажет.

Сонымен қатар, құқық қолдану практикасы көрсеткендей, осы санаттағы істер бойынша сөзбұйдаға жол беріледі, ал іс жүргізу Прокурорының болуы мұндай фактілердің жолын кесуі керек. Атап айтқанда, морфологиялық және гистологиялық сараптаманы уақытында тағайындаңыз. Сонымен қатар, прокурор психологиялық психиатриялық зерттеу үшін маңызды "сұрақтар пакетін" қалыптастырады (күйзеліс деңгейі, өлім туралы басым идеяның болуы, құқық бұзушыға тәуелділік).

Өз-өзіне қол жұмсау туралы қылмыстық істер бойынша іс жүргізу прокурорларын тағайындау ҚР ҚПК 323-бабы тәртібінде соттың қылмыстық істерді қайтаруын төмендетуге ықпал етеді.

Өз-өзіне қол жұмсау туралы қылмыстық істер бойынша іс жүргізу прокурорларын тағайындаумен тергеу мен сотқа жіберудің қарқындылығы артады. Қылмыстық қудалау органының дәлелді базаны бекіту жөніндегі қызметін мұқият қадағалау және үйлестіру нәтижесінде ҚР ҚК 1205-бабы бойынша қылмыстық істер қайта біліктіліктен өтпейді.

Өз-өзіне қол жұмсау туралы қылмыстық істер бойынша іс жүргізу прокуроры негізгі және тәуелсіз тұлға болуы керек, ол негізгі шешімдер қабылдаумен және айыптау актісін жасаумен қатар сотта мемлекеттік айыптауды қолдайды.

Іс жүргізу шешімдері: тергеу іс-қимылдарының жоспарын бекіту, мерзімдерін ұзарту (ҚПК-нің 193-бабы 13-тармағы), Заңсыз қаулылардың күшін жою; прокурор айыптау үшін дәлелдемелердің жеткіліктілігін анықтайды.

Прокурор заңды өкілдердің, психологтың қатысуын, интимдік деректердің құпиялылығын қамтамасыз етеді; куәгерлерді қорғау шаралары туралы өтініш жасайды (ҚПК-нің 98-бабы).

Қылмыстық процестің жаңа моделі жағдайында іс жүргізу прокурорының фигурасын ҚПК-нің 193-бабында көзделген өкілеттіктер берілген, негізгі іс жүргізу шешімдерін өз бетінше қабылдауға (күдікті деп тану, іс-әрекетті саралау, тоқтату, тоқтату, айыптау актісін жасау және т. б.), тергеу әрекеттеріне санкция беруге, жазбаша нұсқаулар беруге және т. б. байланысты лауазымды тұлға ретінде тағайындау призмасы арқылы қарастырған жөн. іс бойынша мемлекеттік айыптауды кейіннен қолдау.

Бұл ретте оның тергеуге басшылық жасаудан және ол бойынша тергеу органының әрекеттеріне шағымдарды қараудан басқа функциялары болмауы тиіс.

Процессуалдық және қадағалаушы прокурорлар арасындағы функцияларды, міндеттер мен өкілеттіктерді ажырату (қылмыстық процеске қатысушылардың шағымдарын қарау, есепке алу-тіркеу тәртібін тексеру, сақтау камералары, ӘІҚ, полиция ғимараттарындағы кезекшілік және т.б.) тежеу мен тепе-теңдіктің тиімді жүйесін қамтамасыз етеді және прокуратурада қылмыстық қудалау мен қадағалау функцияларын шоғырландыру туралы Конституциялық нормаға толық сәйкес келеді.

Мұндай жағдайлар санының өсуін, осы қылмыстардың жоғары әлеуметтік қауіптілігін, сондай-ақ суицидтік әрекеттерге психологиялық мәжбүрлеу процесінде цифрлық коммуникацияларды пайдаланудың таралуын ескере отырып, ҚР ҚК-нің 105-бабы диспозициясын талдау негізінде прокурордың рөлі ерекше маңызды.

Өзін-өзі өлтіруді психологиялық, физикалық немесе өзге де зорлық-зомбылық әсер ету арқылы өз өмірін өз еркімен айыруға қасақана түрткі ретінде түсіндіре отырып.

Сондай-ақ, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу түрлері мен әдістерін, тергеу әрекеттерін ескере отырып, біз оларды өндіруде бірқатар қателіктерді анықтадық.

Атап айтқанда, оқиға болған жерді тексеру кезінде прокурордың болмауына немесе прокурордың кеш қосылуына байланысты қателер, цифрлық жеткізгіштерді алудың дұрыс ресімделмеген хаттамалары, жәбірленушінің хат-хабарларын уақтылы сараптамадан өткізбеу, сондай-ақ психологтармен өзара іс-қимылдың болмауы анықталды.

Прокуратураның өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы қылмыстық істерді тергеудегі рөлін ескере отырып, прокурор дәлелдемелер базасының заңдылығы мен толықтығын бақылауға және біліктіліктің дұрыстығын, сараптамалардың тағайындалуын және хаттамалардың дұрыстығын тексеруге жауапты екенін атап өткен жөн.

Осыған байланысты оқиға орнын қарау кезінде дәлелдемелік базаның негізі қалыптастырылатынын, ал прокурор өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы қылмыстық істерді тергеудің толықтығы мен бағытын қамтамасыз етуге тиіс екенін ескере отырып, ҚК-нің 105-бабы бойынша оқиға орнын қарау кезінде прокурордың міндетті түрде қатысуын көздеу және Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2023 жылғы 21 ақпандағы № 65 бұйрығымен бекітілген қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулыққа қажет оқиға орнына барған кезде прокурордың өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы істер бойынша іс-қимыл тәртібі.

Сонымен қатар, Интернет желісінің көмегімен жасалған өз-өзіне қол жұмсау туралы қылмыстық істерді тиімді тергеу және адамдарды өз өміріне қауіп төндіретін бірқатар әрекеттерді жасауға итермелейтін зиянды контентті анықтау және суицидті насихаттайтын әртүрлі топтар үшін дәлелдеме болып табылатын ақпараттың сақталуын қамтамасыз ету қажет. Осыған байланысты ҚР ҚПК 260-бабы 1-бөлігінің 4) тармағымен мынадай мазмұндағы тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде оларды уақытша пайдалану үшін қажетті заттар мен құжаттарды сақтау туралы талаппен толықтырылуы тиіс:

«260-бап. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның талап етуі бойынша нәрселер мен құжаттарды беру

1. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам тінтуді немесе алуды жүргізбей-ақ, кәсіпорынның, мекеменің, ұйымның басшысынан, сол сияқты азаматтардан тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде уақытша пайдалану

үшін қажетті нәрселер мен құжаттарды беруді талап етуге құқылы. Мұндай нәрселер мен құжаттарға:

...
4) ақпараттандыру объектілерінде қамтылған өзге де деректерді қамтиды.».

Сондай-ақ прокуратура органдарының қызметін арттыру мақсатында өзіне өзі қол жұмсау туралы істер бойынша сотқа дейінгі тергеп тексерудің заңдылығын прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар әзірленді [Қосымша 1].

ҚОРЫТЫНДЫ

Осы зерттеуде сот, тергеу және сараптамалық тәжірибені зерделеу нәтижесінде қылмысты саралаудың және криминалистикалық сипаттаманың жекелеген қырлары, сондай-ақ суицид фактілерін тергеудің бастапқы кезеңіндегі кейбір ерекшеліктер талданды.

Зерттеу нәтижелерін түйіндей келе, мынадай тұжырымдар жасауға болады.

1. Қазіргі уақытта суицид қоғамның маңызды мәселелерінің бірі болып табылады және көбінесе оның құрбандары олар өмір сүретін қоғамдық ортаға ұшырайды. Сонымен қатар, суицид жыл сайын бір миллион өлімді құрайтын дүние жүзіндегі өлім-жітімнің жетекші себептерінің бірі болып табылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы оны өлім ниетімен өз өміріне қарсы жасалған агрессия немесе зорлық-зомбылық деп анықтады.

2. ҚР ҚК 105-бабына сәйкес адамды өзіне-өзі қол жұмсауға немесе өзіне-өзі қол жұмсауға оқталғанға дейін жеткізу жәбірленушінің адамдық қадір-қасиетін қорқыту, қатыгездікпен қарау немесе жүйелі түрде қорлау жолымен ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

3. Құқық қорғау органдары мен соттың алдын ала тергеу тәжірибесінде анықталған өзекті мәселе, ҚР ҚК 105-бабында көзделген қылмысты жасаудың тәсілдерін анықтауда бірыңғай көзқарастың жоқтығы болып табылады. Мұндай келіспеушіліктер жазаның түрі мен мөлшерін тағайындауға әсер етеді, ал ол өз кезегінде қылмыстық құқық қолдануда пропорционалдылық пен әділдік сияқты негізгі принциптердің бұзылуына әкеліп соғады. Осылайша, аталған қылмыстар санатына жататын әрекеттерді бағалау үшін келісілген критерийлерді әзірлеу және енгізу қажеттілігі туындайды. Зерттеліп отырған қылмыстық құқық бұзушылықты сипаттайтын қылмыстық-құқықтық белгілерді егжей-тегжейлі қарастырайық. ҚР ҚК 105-бабында көзделген қылмыстық іс-әрекеттерге жәбірленушіні қорқыту, қатыгездікпен қарау немесе адамның қадір-қасиетін жүйелі түрде қорлау жолымен өзін-өзі өлтіру, сол сияқты өз-өзіне қол жұмсауға көндіру не оған жәрдемдесу жатады.

4. Тергеу барысында өз-өзіне қол жұмсау орынның жай-күйі толық сипатталуға тиіс: лазерлік қашықты көлшегішпен жақын нысандарға дейінгі арақашықтық есептеліп, ашық алаңда GPS координаталары арқылы оқиға орны жер бедеріне дәлме-дәл байланыстырылуы қажет. Сондай-ақ кәметке толмағандарға арналуы мүмкін депрессиялық немесе суицидтік мазмұндағы граффити мен жазулардың бар-жоғын анықтау үшін марқұм болған жердің маңындағы аумақ мұқият тексеріледі. Осы кезде табылған іздер мен заттай айғақтарды анықтау, бекіту және тәркілеу шаралары да міндетті түрде жүзеге асырылады.

5. Куәгерлер мен жәбірленушілерден жауап алу оларға мүдделі тұлғалардың әсерін болдырмау үшін қылмыстық оқиғадан кейін бірден жүргізілуі керек. Бұл кезеңде жәбірленушілер мен куәгерлерді күдіктілерден

оқшаулау да маңызды рөл атқарады. Істердің осы санаты бойынша сот-медициналық сараптама жүргізу міндетті болып табылады. Сот-медициналық сараптаманың көмегімен өзін-өзі өлтірудің іздерін ғана емес, яғни адамның қадір-қасиетін қорлау мен қатыгездіктің іздерін, сондай-ақ өзін-өзі өлтіруді жасыру арқылы жасырылған кісі өлтірудің іздерін іздейді. Жәбірленушінің адамдық қадір-қасиетін қорлаудың және оған қатыгездіктің іздері сызаттар, абразиялар, көгерулер, ішкі органдардың зақымдануы болуы мүмкін.

6. Суицидке дейін жеткізуді тергеу кезінде, әдетте, келесі сот сараптамалары тағайындалады: «а) сот-медициналық; б) қайтыс болғаннан кейінгі психологиялық-психиатриялық; в) психологиялық-лингвистикалық; г) авторлық; д) компьютерлік-техникалық».

7. Өз-өзіне қол жұмсау-өмірге қарсы әлеуметтік қауіпті қылмыстардың бірі, оның кідірісі мен дәлелдеу күрделілігі прокурорлық қадағалауды күшейтуді талап етеді. ҚР ҚК 105-бабы бойынша санкцияны күшейткен және көмелетке толмағандарға қатысты жеке құрам бөлген 2024 жылғы сәуірдегі реформадан кейін мәселенің өзектілігі артты.

Прокурордың ерекше рөлі-бұл дәлелдемелер жинайтын тергеу мен сот төрелігін жүзеге асыратын және жауапкершілік шарасын анықтайтын сот арасындағы негізгі байланыс.

8. Прокурордың мақұлдауынсыз қылмыстық қудалау органының осы кезеңдегі негізгі шешімдері заңды күшке ие болмайды.

9. Сотқа дейінгі тергеп тексеру сатысында прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру кезінде суицидке жеткізу туралы істердің мынадай аспектілерін ескеру қажет:

- дәлелдемелердің жеткілікті әрі жан-жақты жинақталғанына көз жеткізуді қажет, себебі бұл әділ үкім шығарудың негізгі кепілі саналады.

- Өз-өзіне қол жұмсау туралы қылмыстық істер бойынша адамның өзіне өзі қол жұмсауына алып келген себептер мен жағдайларды анықтау, себептерін анықтау маңызды.

- Өз-өзіне қол жұмсау көбінесе жоғары технологияларды, компьютерлік желілерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Мұндай жағдайларда прокурорлар қылмыстық істерде ұйымдардың және пайдаланушылардың желілік мекенжайлары, домендері мен серверлерінің атаулары, провайдерлер және т. б. туралы ақпарат алу туралы сұрау салулар мен тапсырмалардың (және оларға жауаптардың) болуына назар аударуы тиіс.

- Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында қадағалаушы прокурор қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын органдардан себептерді анықтау үшін барлық мүмкіндіктерді пайдалану жөнінде заңда көзделген шараларды қабылдауды талап етуге тиіс.

10. Заттай дәлелдемелерді: әдебиет, бейне және аудиоматериалдар, электрондық ресурстардан (Интернет және т.б.) ақпарат, жеке құжаттар түрінде алудың заңдылығын мұқият зерделеу. Барлық көрсетілген дереккөздер бойынша прокурорлар қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын органды бағдарлауы,

тиісті сараптамаларды (авторлық, психологиялық-филологиялық, дінтану, лингвистикалық, қолжазба, бухгалтерлік және т.б.) тағайындауы және жүргізуі, сондай-ақ тиісті криминалистикалық есептер бойынша тексеруі қажет.

11. Өз-өзіне қол жұмсау белгілері бар мәйітті тапқаны туралы хабарлама бойынша оқиға орнын тексеруді ұйымдастыру кезінде жәбірленушінің өзіне-өзі қол жұмсаудың таңдалған әдісін ескеру қажет, оған тергеуші назар аударуы және оқиға болған жерді тексеру хаттамасында егжей-тегжейлі жазуы қажет жағдайлар байланысты болады. Сондай-ақ, оқиға болған жерді тексерген кезде суицидті сахналау белгілерінің болуына назар аудару қажет.

12. Өз-өзіне қол жұмсауды тергеу кезінде медициналық, жан-жақты өлімнен кейінгі психологиялық - психиатриялық, компьютерлік-техникалық және психологиялық-лингвистикалық сияқты сот сараптамалары өте маңызды. Сонымен қатар, нақты зерттелетін оқиғаның мән-жайына байланысты сараптаманың басқа түрлерін тағайындау қажеттілігі туындауы мүмкін: қолжазба, баллистикалық, трасологиялық, саусақ іздері, молекулалық-генетикалық және басқа да бірқатар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды) [Электрондық ресурс]. Айналыс режимі: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ Жүгінген күні: 05.04.2025.
- 2 Убийственная реальность. Какое место занимает Казахстан по суициду. [Электрондық ресурс]. Айналыс режимі: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/ubiystvennaya-realnost-kakoe-mesto-zanimaet-kazahstan-499997/?ysclid=m6253ingsg919474659
- 3 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ [Электрондық ресурс]. Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> Жүгінген күні: 05.04.2025.
- 4 «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне әйелдердің құқықтары мен балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2024 жылғы 15 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңы [Электрондық ресурс]. Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000072#z13> Жүгінген күні: 05.04.2025.
- 5 «Қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы арызды, хабарды немесе баянатты қабылдау және тіркеу, сондай-ақ Сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімін жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Бас прокурорының 2014 жылғы 19 қыркүйектегі № 89 Бұйрығы [Электрондық ресурс]. Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14W0009744> Жүгінген күні: 05.04.2025.
- 6 Қазақстан Республикасы Бас Прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің Құқықтық статистиканың интернет-порталы [Электрондық ресурс]. Айналыс режимі: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> Жүгінген күні: 05.04.2025.
- 7 Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан (Особенная часть). Том 2. – Алматы: Жеті жарғы. – 2023. – 1023 с.
- 8 Алиев И.А. Борьба с доведением до самоубийства (уголовно-правовое и криминологическое исследование): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1968. – 14 с.
- 9 Уголовное право России. Особенная часть: учебное пособие / Р. Б. Иванченко, Е. В. Грибанов, Е. А. Буданова и [др.]. – Воронеж: Воронежский институт МВД России, 2014. – 357 с.
- 10 Авакян Р.З. Доведение до самоубийства и его предупреждение: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1972. – 21 с.
- 11 Аюпов В.Ш. К вопросу об объекте доведения до самоубийства // Вестн. Том. гос. ун-та. – 2012. – №363. – С. 123-126.

- 12 Морозова К.С., Васильев А.М. Доведение до самоубийства: уголовно-правовой аспект // Вестник науки и творчества. – 2024. – №5 (96). – С. 56-58.
- 13 Юрков С. А. Проблемы уголовной ответственности доведения до самоубийства // E-Scio. – 2021. – № 11(62). – С. 701-709.
- 14 Апкаев Д.М., Зыков Д.А. Особая жестокость как оценочная категория // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2020. – №12-2. – С. 18-21.
- 15 Глазкова Л.В., Шамбилова А.М. Объективная сторона доведения до самоубийства или покушения на него // Бюллетень науки и практики. – 2016. – №11 (12). – С. 370-377.
- 16 Оценочные признаки в Уголовном кодексе Российской Федерации: научное и судебное толкование: научно-практическое пособие / Ю. И. Антонов, В. Б. Боровиков, А. В. Галахова [и др.]. – Москва: Юридическое издательство «Норма», 2014. – 736 с.
- 17 Постоялко, А. А. К вопросу о склонении к совершению самоубийства (ст. 110.1 УК РФ) // Правовые проблемы укрепления государственности: Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции, Томск, 28–30 января 2021 г. – Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет, 2021. – С. 26-27.
- 18 Авешникова А.А. Об уголовной ответственности за склонение несовершеннолетних к самоубийству // Российский следователь. – 2019. – № 1. – С. 33-37.
- 19 Дубовиченко С.В. Новеллы уголовного законодательства о преступлениях против жизни: критический анализ // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. – 2017. – № 4. – С. 95-99.
- 20 Алматы қаласы Алмалы аудандық сотының мұрағаты.
- 21 Астана қаласы Сарыарқа ауданының № 2 аудандық сотының мұрағаты.
- 22 1996 жылғы 13 маусымда қабылданған Ресей Федерациясының қылмыстық кодексі [Электронды ресурс]. Айналыс режимі: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/b5267e54e246ea6638ee31beff44931ebd331eae/. Жүгінген күні: 05.04.2025.

ҚОСЫМША №1

ГЕНЕРАЛЬНАЯ ПРОКУРАТУРА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

АКАДЕМИЯ ПРАВООРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

**ӨЗІН-ӨЗІ ӨЛТІРУГЕ ДЕЙІН ЖЕТКІЗУ ФАКТІЛЕРІ БОЙЫНША
ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРДІҢ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП ТЕКСЕРУДІҢ
ЗАҢДЫЛЫҒЫНА ПРОКУРОРЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ
БОЙЫНША**

ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫМДАР

АСТАНА, 2025 ж.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе

1. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізуді қылмыстық-құқықтық саралау (ҚК 105-бабы)
2. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу фактілері бойынша қылмыстық істерді тергеу тәртібі (ҚК 105-бабы)
3. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы қылмыстық істер бойынша оқиға орнын қарау (ҚК 105-бабы)

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Конституциясының 12 бабына сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады.

Адамның өмір сүру құқығы — азаматтың басты құқығы болып табылады (ҚР Конституциясының 15-бабы). Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948 ж.) да әрбір адамның өмір сүру құқығын жариялайды.

Қазіргі қоғамның ең өзекті мәселелерінің бірі — өзін-өзі өлтіру жағдайларының, соның ішінде өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу салдарынан орын алатын адам өлімдерінің көбеюі. Өзін-өзі өлтіру себептерін талдау көрсеткендей, суицидтердің басым бөлігі асылып өлу жолымен жасалған, сирек жағдайда — биіктіктен құлау, газбен улану және басқа тәсілдер байқалады.

Осыған байланысты, суицид фактілері бойынша, әсіресе асылып өлу арқылы жасалған жағдайлар жөніндегі қылмыстық істерді тергеу және өз-өзіне қол жұмсауға түрткі болған себептер мен жағдайларды анықтауға басты назар аударылуы тиіс. Бұған қоса, суицид жағдайларын зерделеу үшін оқиға орнын қарау туралы сапалы хаттама толтыру маңызды элемент болып табылады. Бұл ретте, оқиға орнындағы іздер мен заттай дәлелдемелердің сақталуын қамтамасыз ету — қылмыстық істерді жан-жақты әрі объективті тергеудің алғышарты болып табылады.

Осыны ескере отырып, Қылмыстық кодекстің 105-бабы бойынша оқиға орнын қарау кезінде аудандық немесе қалалық прокурордың, не олардың міндетін атқарушы тұлғаның, сондай-ақ қылмыстық қудалаудың заңдылығына қадағалауды жүзеге асыратын прокурордың міндетті түрде қатысуы көзделуі қажет.

Қазақстан Республикасы Бас прокурорының 2023 жылғы 21 ақпандағы №65 бұйрығымен бекітілген Қылмыстық қудалаудың заңдылығына прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі Нұсқаулыққа сәйкес, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу фактілері бойынша прокурордың оқиға орнына баруы кезінде мынадай іс-шаралар жүзеге асырылуы тиіс:

прокурордың оқиға орнына жеке баруы және оны қарау жұмысына басшылық етуі (міндетті түрде фото және бейнетіркеумен);

аумақтық органдарда тіркелген суицид фактілері бойынша қылмыстық істерді дереу талап етіп, оларды ведомстволық бағынысты қылмыстық қудалау органдарының өндірісіне қабылдату;

мәйіттің көзге көрінетін дене жарақаттарының бар-жоғын анықтау мақсатында оны туыстарының қатысуымен және бейнежазба жүргізу арқылы тексеру;

психологиялық-психиатриялық сараптама тағайындау;

жәбірленушілер мен олардың өкілдерінің уәждерін жан-жақты тексеру, оларды қылмыстық іс материалдарымен таныстыру;

қылмыстық іс бойынша түпкілікті шешім қабылданғанға дейін заттай дәлелдемелер мен зерттеу нысандарының сақталуын қамтамасыз ету.

1. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің қылмыстық-құқықтық саралануы (ҚК-нің 105-бабы)

Өзін-өзі өлтіру әрекетінің қолдан ұйымдастырылғанын (инсценировка) ғылыми негізделген зерттеулер мен өзге де мән-жайлар (дәлелдемелер) жиынтығы арқылы анықтауға болады. Ал өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу фактісін дәлелдеу анағұрлым күрделі, өйткені бұл жерде, әдетте, жәбірленушіні суицидке итермелеген оқиға (немесе оқиғалар жиынтығы) туралы субъективті бағалау басымдыққа ие. Тергеушінің міндеті – жәбірленушіні осындай әрекет жасауға дейін жеткізген нақты жағдайды анықтау немесе теріске шығару.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы №1 «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» нормативтік қаулысына және ҚК-нің 105-бабына сәйкес, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізгені үшін қылмыстық жауаптылықтың міндетті шарты – кінәлінің тарапынан жәбірленушіге қатысты қорқыту, жүйелі түрде адамдық қадір-қасиетін қорлау, қатыгез қарым-қатынас жасау, қорлау, кемсіту әрекеттерінің орын алуы және осы әрекеттер мен жәбірленушінің өзін-өзі өлтіруі арасындағы себепті байланыс болуы. Егер жәбірленуші кінәліге материалдық немесе өзге де тәуелді жағдайда болғаны анықталса, бұл іс-әрекет ҚК-нің 105-бабы 2-бөлігі бойынша саралануға жатады.

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің субъективтік жағы жоғарыда аталған әрекеттердің жасалуындағы қасақана ниетпен және нәтижеге – суицидке қатысты абайсыздықпен сипатталады. Ал егер бұл әрекеттер жәбірленушіні суицидке дейін жеткізу арқылы қасақана өмірден айыру ниетімен жасалса, мұндай іс-әрекет ҚК-нің 99-бабы бойынша қасақана адам өлтіру ретінде саралануы тиіс.

ҚК-нің 105-бабында көрсетілген өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізудің тәсілдері (қорқыту, қатыгездік, жүйелі түрде қорлау) шектелген тізбе болып табылмайды және мазмұны жағынан әртүрлі болуы мүмкін. Бұл әрекеттер жәбірленушіге моральдық және физикалық азап келтіруді көздейтін қасақана іс-әрекеттер болуы тиіс. Адамдық қадір-қасиетті қорлау жүйелі сипатқа ие болып, белгілі бір мерзім аралығында бір адамға тұрақты түрде бағытталуы қажет.

«Қорқыту» ұғымы психикалық зорлықтың әр түрін қамтиды, мысалы: өлтіріп кету, денсаулыққа зиян келтіру, тұрғын үйден немесе материалдық көмек пен жұмыстан айыру, масқаралайтын мәліметтерді жариялау секілді нақты қауіптер. Қорқытулар нақты әрі шынайы болуы, жәбірленушінің оларды абстракция емес, өмірлік қауіп ретінде қабылдауы қажет. Мұндай психологиялық зорлық нәтижесінде адам өмір сүру мүмкіндігін көрмей, өз-өзіне қол жұмсау туралы шешім қабылдауы мүмкін.

Жәбірленушіге қатысты қатыгездік әрекеттер соққы беру, қорлау, қинау, азаптау, бостандығынан айыру (суық бөлмеде ұстау, тамақсыз қалдыру, киімсіз қалдыру, панасыз қалдыру және т.б.) түрінде көрінуі мүмкін. Бұл ретте заңда мұндай қатыгездіктің жүйелі болуы міндетті емес. Тіпті жалғыз оқиға жәбірленушінің өзіне қол жұмсауына себеп болуы мүмкін, мысалы: ұзақ мерзімге созылған циникалық және қатігез әрекеттер салдарынан жәбірленуші төзімі таусылып, суицидке барады.

Тергеуші немесе басқа лауазымды тұлға (немесе олардың айдап салуымен, келісімімен немесе білуімен әрекет еткен өзге де адамдар) тарапынан азаптау мақсатында жасалған іс-әрекеттердің салдарынан жәбірленуші өзін-өзі өлтірген жағдайда іс ҚК-нің 146-бабы мен 105-бабының тиісті бөлігі бойынша жиынтығымен саралануға жатады.

Адамдық қадір-қасиетті жүйелі түрде қорлау – жәбірленушіні үнемі масқаралау, жалған ақпарат тарату, мүгедектікке байланысты кемсіту және т.б. әрекеттер арқылы жүзеге асады. Қылмыстық құқық теориясы бойынша «жүйелілік» екі немесе одан да көп оқиғаны қамтиды. Бір реттік қорлау, жала жабу немесе кемсіту фактісі өздігінен ҚК-нің 105-бабы бойынша жауаптылыққа негіз бола алмайды.

Қылмыс жәбірленушінің қаза табуынан немесе өзін-өзі өлтіруге оқталуынан кейін аяқталған деп есептеледі. Бұл ретте жәбірленушінің шын мәнінде өзіне қол жұмсауға әрекет жасағаны, ал оқиғаның қолдан ұйымдастырылмағаны анықталуы тиіс.

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу істері бойынша, жәбірленушінің өзіне қол жұмсауы немесе оған оқталуы мен күдіктінің әрекеттері арасындағы себептік байланыс анықталуы қажет. Яғни жәбірленушінің өмірден кетуі немесе суицидке әрекеттенуі күдіктінің әрекеттерінің (қорқыту, қатыгез қарым-қатынас, қорлау) тікелей салдары болуы тиіс.

Кінәнің дәлелі ретінде дәлелдемелер жиынтығы ұсынылуы қажет. Егер тұлғаның кінәсі жөніндегі күмән жойылмаса, ҚПК-нің 19-бабы 3-бөлігіне сәйкес бұл күмәндер күдіктінің пайдасына жатқызылады.

Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу фактісі бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтар ҚПК-нің 180-бабында көзделген заңды себептер мен негіздер болған жағдайда тіркеледі. Суицид фактісі бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастауға себеп болатын мәліметтер – қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін көрсететін нақты деректер.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру шеңберінде төмендегі әрекеттер міндетті түрде орындалуы тиіс:

оқиға орнын және мәйітті ғылыми-техникалық құралдармен сапалы тексеру;

мәйітке сот-медициналық сараптама тағайындау;

заттай дәлелдемелерге қатысты сараптамалар тағайындау;

жәбірленушінің тұлғасын зерттеу (қызмет орны, тұрғылықты жері, білім беру ұйымдары, ПО тіркеулері және т.б. мәліметтер);

қайтыс болғаннан кейінгі психологиялық-психиатриялық сараптама;
өсиет хат болған жағдайда, қолтаңбаны зерттеу бойынша сараптама;
қарумен өзін-өзі өлтіру фактісінде баллистикалық, трассологиялық және техникалық сараптамалар;

куәгерлер мен жәбірленушілердің жеке қауіпсіздігін қамтамасыз ету (өзге де жәбірленушілердің болуы мүмкін) және басқа да шаралар.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың криминалистикалық сипаттамасындағы негізгі элемент – оларды жасаудың тәсілдерін анықтау. Қылмыстың жасалу тәсілі оның ашылуына ықпал етеді.

Өзін-өзі өлтіруге жеткізуге байланысты құқық бұзушылықтар әртүрлі тәсілдермен жасалады. Егер әрекеттер белсенді және құқыққа қарсы сипатта болса, олар келесі формаларда көрінуі мүмкін:

жүйелі түрде қорлау;

соққы беру;

үнемі ақша немесе мүлік бопсалау.

Сондай-ақ мұндай қылмыстарды жасыру тәсілдеріне де назар аудару қажет, себебі олар қылмыстың жалпы жоспарымен біртұтас және бірізді жүйе құрайды. Жасыру тәсілдері:

қызметтен шығару;

жалған куәгерлік ұйымдастыру, көрінеу жалған мәлімет беру;

жәбірленушілер мен куәларды сатып алу немесе қорқыту;

қылмыстың материалдық іздерін жою.

Аталған санаттағы істер бойынша анықталуы тиіс негізгі мән-жайлар мыналар:

әскери қызметшінің қызметтік міндеттері қандай және олар қандай нормативтік актілермен (нұсқаулық, ереже, бұйрық және т.б.) реттеледі?

нақты істегі қылмыстың заты қандай?

қандай нақты ережелер, нұсқаулар, жарлықтар, бұйрықтар және т.б. бұзылған?

Объективтік жаққа қатысты дәлелденуі тиіс мән-жайлар:

қылмыс қай жерде жасалды?

нақты қай уақытта немесе қандай кезеңде жасалды?

қандай тәсілмен жасалды?

қылмысты жасыру үшін қандай әдістер қолданылды?

әрекет пен жәбірленушінің өзін-өзі өлтіруі арасындағы себептік байланыс қандай?

Субъектіге қатысты мәселелер күрделі емес. ҚК-нің 105-бабында жауаптылық 16 жасқа толған адамдарға жүктеледі.

Субъектіге қатысты анықталуы тиіс негізгі мән-жайлар:

күдіктінің анкеталық деректері (тұлғасын сипаттайтын құжаттар, білімі, соттылығы, психикалық және наркологиалық диспансерлердегі есеп, марапаттау және жазалау туралы деректер);

қылмыс жалғыз немесе топпен жасалды ма;

егер топпен болса, алдын ала сөз байласу болған ба, рөлдер бөлінген бе, әр қатысушының міндеті қандай, бұрын осындай қылмыс жасаған ба?

Субъективтік жағына қатысты дәлелденуге тиіс негізгі мән-жайлар:

күдікті өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті екенін түсінді ме?

қылмысты жасағысы келді ме?

оны қылмысқа итермелеген себеп қандай?

ол қандай мақсатты көздеді?

суицид түріндегі ауыр зардаптардың болуын болжады ма?

егер қылмыс топпен жасалса, әрбір қатысушы бұл зардаптарды болжады ма, олардың әрқайсысының мақсаты қандай болды?

2. Өзіне-өзі өлтіруге дейін жеткізу фактілері бойынша қылмыстық істерді тергеу тәртібі (ҚК 105-бабы)

Аталған санаттағы қылмыстарды тергеу кезінде негізгі назар қылмыстық қудалаудың басталуына заңды негіздердің бар-жоғын анықтайтын тергеудің бастапқы сатысына аударылуы тиіс.

Бастапқы кезеңде оқиға орнында табылған барлық іздерді қарау және бекіту, куәлар мен оқиға куәгерлерін анықтап, жауап алу сияқты жедел тергеу әрекеттері жүзеге асырылады. Бұл кезең, әдетте, шектеулі мерзімде өтеді және құқық қорғау органдарынан шұғыл әрекет етуді талап етеді. Себебі дәлелдемелердің жойылып кету қаупі бар – мысалы, оқиға куәгерлерінің, жәбірленушілердің жадындағы қылмыс көріністері уақыт өте көмескіленуі мүмкін. Сонымен қатар, тергеуші кейбір мүдделі тұлғалар дәлелдемелерді жоюға тырысатынын, куәлардың жауабы солардың ықпалымен бұрмалануы ықтимал екенін ескеруі қажет.

Куәлар мен жәбірленушілерді жауап алу оқиға орын алған сәттен кейін бірден жүргізілуі керек, оларды мүдделі тұлғалардың ықпалынан қорғау мақсатында. Іс үшін маңызды жауап алу әрекеттері бейнежазба қолдану арқылы тіркелуі қажет.

Бұл бастапқы кезең материалдық дәлелдемелер мен құжаттарды жан-жақты қарауға, тіркеуге және зерттеуге дайындықпен, сондай-ақ алынған ақпаратты зерделеумен аяқталады. Мұндай тергеу әрекеттерінің мазмұны жалпыға белгілі, сондықтан оларды егжей-тегжейлі сипаттау қажетті емес.

Келесі кезең – бұл қылмыстық істі тергеудің негізгі бөлігі. Негізгі көңіл қылмысқа қатысы бар тұлғаларды жауапқа тартуға аударылады. Қажет болған жағдайда тану, жауапты оқиға орнында тексеру, беттестіру сияқты әрекеттер жүргізіледі. Осы кезеңде жиналған дәлелдер мен сараптамалардың қорытындылары бағаланып, ұсынылады, сондай-ақ айып тағылып, бұлтартпау шарасы таңдалады.

Әдетте, өзін-өзі өлтіруге итермелеу немесе оған әрекет жасау фактілері ауыр қылмыстар санатына жататындықтан, кінәлі тұлғаларға қатысты бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алу қолданылады.

Суицидке байланысты істерді тергеу барысында ерекше дәлелдемелік мәнге иесі – бұл марқұмға қатысты сот-психологиялық және психиатриялық сараптаманың қорытындысы.

Мұндай сараптама сапасы көбінесе қылмыстық іс материалдарының толықтығы мен мазмұнына байланысты. Сарапшылар жиналған мәліметтер негізінде екі негізгі сұрақты шешеді:

өзіне қол жұмсаған адамның психологиялық немесе психикалық ауытқулары болды ма, және ол суицидке бейімділікті көрсетті ме?

мұндай психикалық күйдің қалыптасуына қандай факторлар әсер етті?

Суицид жасаған тұлғаның эмоционалдық тұрақсыздығы, психологиялық күйзелістерге реакциясы, депрессиялық белгілері сияқты деректерді анықтау аса маңызды. Осыған орай, тергеу барысында марқұмда үмітсіздік, мұң, үрей, үрке қарау, апатия, ішкі күйзеліс, қуанышсыздық сияқты күйзеліс белгілерінің бар-жоғы және олардың оған тән екендігі нақты анықталуы тиіс.

Сараптама тағайындалмас бұрын марқұм туралы сипаттамалық материалдар жинау қажет. Бұл – тек куәлар мен жәбірленушілерден ғана емес, сонымен қатар марқұмның туыстарынан, мұғалімдерінен, достарынан, көршілерінен, қызметтестерінен жауап алу арқылы жүзеге асырылады. Оның мінез-құлқы, тәрбиесі, физиологиялық және психологиялық дамуы, мектептегі үлгерімі, қызығушылықтары, әлеуметтік белсенділігі және қоғамға деген қатынасы жан-жақты зерделенуі тиіс.

Сарапшы ерекше назарды марқұмның өмір салты, мүдделері, құндылықтары, мінезіндегі өзгерістерге аударуы қажет. Мұндай ақпарат тек куәлардың жауаптарынан ғана емес, сонымен қатар суициденттің жеке жазбалары, күнделіктері, хаттары, өлеңдері, суреттері және т.б. материалдар арқылы да анықталуы мүмкін.

Марқұмның бұрынғы денсаулығына қатысты медициналық құжаттарды, әсіресе, психикалық немесе наркологиялық есепте тұрса, сол мәліметтерді анықтап, іс материалдарына тіркеу де маңызды.

Аталған санаттағы қылмыстық істерді тергеудің қорытынды кезеңі – бұл атқарылған жұмыстардың нәтижесін талдау, шешілмей қалған мәселелерді анықтау, қосымша немесе қайталама тергеу әрекеттерін жүргізу, сондай-ақ құқық бұзушылықтың орын алуына себеп болған мән-жайларды жою туралы әскери бөлім басшылығына ұсыныс енгізу. Бұл кезең айыптау актісін жасаумен аяқталады. Кейбір жағдайларда айыпталушы немесе оның қорғаушысы берген өтініштер бойынша қосымша тергеу әрекеттері де осы кезеңде жүргізілуі мүмкін.

3. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу туралы қылмыстық істер бойынша оқиға орнын қарау (ҚК 105-бабы)

Асылған мәйіт анықталған жағдайда оқиға орнын қараудың бірқатар ерекшеліктері бар.

Асылу — бұл адамның мойнына ілмек салынып, оның салмағымен тартыла отырып, мойынның қысылуынан болатын өлім. Көп жағдайда мұндай жағдайларда өлім тұншығудан емес, миға қан жеткізетін ұйқы артерияларының қысылуынан болады. Тіреуіштен айырылған сәттен бастап адам сана-сезімін бірнеше секунд ішінде жоғалтып, бірнеше минут ішінде мидың қыртысты құрылымдарының қайтымсыз зақымдануы салдарынан биологиялық өлімге ұшырайды. Дем алу тоқтағаннан кейін де жүрек біраз уақыт жұмысын жалғастыруы мүмкін.

Егер мәйіт биіктіктен (бірнеше метрден) құлап асылған болса, мұндай жағдайда өлім тұншығудан емес, мойын омыртқалары мен жұлынның үзілуінен, яғни лезде орын алуы мүмкін. Бұл жерде өлімнің келуі асылу жіпшесінің ұзындығы мен адамның салмағына байланысты.

Мәйітті қарау барысында мынадай мән-жайлар зерттеліп, тіркелуі тиіс:

1. дененің ілулі жағдайы (толық іліну, аяқтың жерге немесе еденге тиіп тұруымен жартылай іліну);

2. мәйіттің қолдарында, аяқтарында, білектерінде мәйіттік дақтардың болуы;

3. еріксіз физиологиялық бөліністердің (зәр, нәжіс, шәует) болуы;

4. тілдің тістеніп қалуы;

5. қолдар мен табандардың күйі (тазалығы, ластану сипаттары);

6. киімдердегі жыртылу іздерінің болуы;

7. қарсылық немесе қорғану іздерінің болуы.

Қарау хаттамасында келесі арақашықтықтардың өлшемдері көрсетілуі тиіс:

ілмек бекітілген нүктеден жерге (еденге) дейінгі арақашықтық;

ілмек бекітілген нүктеден мәйіттің мойнындағы түйінге дейінгі қашықтық;

мәйіттің табанынан жерге (еденге) дейінгі аралық;

мәйіттің табанынан тіреуішке (орындық және т.б.) дейінгі аралық;

тіреуіштің жерден (еденнен) биіктігі.

Ілмекті қарау.

Ілмек фотосуретке түсіріліп, хаттамада егжей-тегжейлі сипатталуы тиіс.

Бұл ретте көрсетіледі:

1. ілмек бекітілген орны;

2. ілмектің материалы;

3. түйіндердің болуы мен қалыңдығы, олардың ерекшеліктері;

4. ілмектің ұзындығы (шеткі шеңбері);

5. ілмектің түрі (жылжымалы, бекітілген);

6. ұштарының сипаты;

7. түйіннің сипаты мен мәйіттің мойнына қатысты орналасуы;

8. ілмектің тіреуішке қалай бекітілгендігі;

9. ілмек материалы мен тіреуіште жүншелердің болуы мен орналасуы;

10. тіреуіштің ерекшеліктері (ластануы, мәйіт тартқан кездегі іздердің, бөгде заттардың болуы және т.б.).

Мәйіттің мойнындағы ілмек түйіні мен ілмекті бекіткен түйінді шешуге болмайды. Ілмек түйіннің қарама-қарсы жерінен кесілуі тиіс, кесілген ұштары жіппен байланып, бірге қапталады. Алайда, көп жағдайда мәйітті алғаш тапқан тұлғалар оны құтқаруға тырысып, ілмекті өздері кесіп немесе шешіп тастайтындықтан, тергеуші олардың жауаптары арқылы ілмектің бастапқы жағдайын нақтылауы қажет.

Оқиға орнында алынған ілмек қылмыстық іс жүргізу заңнамасына сәйкес мөрленіп, сот-медициналық сарапшыға беріледі. Бұл сарапшы ілмектің құрылымын мәйіттегі қылқыну жүлгесінің сипатымен салыстырады.

Қылқыну жүлгесі.

Қылқыну жүлгесі (ілмектің мойынды қысқан ізі) егжей-тегжейлі сипатталып, фотосуретке түсіріледі. Хаттамада келесі мәліметтер көрсетіледі:

1. сыртқы көрінісі (жеке немесе қос, тұйық немесе үзік, бұтақтардың, түйін іздерінің, ілмек материалының іздерінің болуы);

2. түсі мен тығыздығы;

3. бағыты – жоғары көтерілетін не көлденең;

4. жүлгедегі бөгде заттардың (мысалы, қан, жүншелер және т.б.) болуы.

Ескерту: Сот-медициналық сараптама жүргізу сәтінде жүлге кей жағдайларда жойылып кетуі мүмкін. Сондықтан ол тергеу әрекеті кезінде толық әрі нақты сипатталуы және тіркелуі тиіс.

Егер ілмекпен емес, басқа затпен қылқындыру орын алса, жүлге әдетте көлденең бағытта, біртекті, үзіліссіз және қалқанша шеміршектен төмен орналасады. Ал қолмен қылқындыру кезінде мойында жарты ай пішіндес тырнақ іздері мен қан ағып кеткен көгерулер, сондай-ақ тіл асты сүйегі мен қалқанша шеміршектің сынған белгілері болуы мүмкін.

Тыныс алу жолдарының бітелуі арқылы тұншықтыру белгілері:

Ауыз, мұрын және тыныс алу жолдары әртүрлі заттармен жабылуы арқылы тұншығу жағдайында келесі белгілер болуы мүмкін:

1. ерін мен қызыл иек шырышты қабаттарында қанталаған және қажалған жаралар;

2. мұрынның пішінінің бұзылуы, еріндердің деформациясы;

3. ауызда немесе тыныс алу жолдарында бөгде заттардың (мысалы, тығындардың) болуы.

ҚОСЫМША №2